MAGYAR NÉPRAJZ V.

NÉPKÖLTÉSZET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NÉPRAJZ
V.

MAGYAR NÉPRAJZ

nyolc kötetben

KÉSZÜLT A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NÉPRAJZI KUTATÓ CSOPORTJÁBAN

Szerkesztőbizottság

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

a szerkesztőbizottság vezetője

BALASSA IVÁN
†BODROGI TIBOR
DOMONKOS OTTÓ
†DÖMÖTÖR TEKLA
GUNDA BÉLA
HOFER TAMÁS
OROSZ ISTVÁN
†TAKÁCS LAJOS
†TÁLASI ISTVÁN
VARGYAS LAJOS

FOLKLÓR 1.

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1988

MAGYAR NÉPKÖLTÉSZET

Főszerkesztő

VARGYAS LAJOS

Szerkesztő

ISTVÁNOVITS MÁRTON

A szerkesztő munkatársa

SZEMERKÉNYI ÁGNES

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1988

A kötet szerzői

†BANÓ ISTVÁN, BIHARI ANNA, †DÖMÖTÖR TEKLA, ERDÉLYI ZSUZSANNA, ERDÉSZ SÁNDOR, †KÁROLY S. LÁSZLÓ, KRÍZA ILDIKÓ, KÜLLŐS IMOLA, †LENGYEL DÉNES, MÁNDOKI LÁSZLÓ, NAGY DEZSŐ, NAGY ILONA, PÓCS ÉVA, SÁNDOR ISTVÁN, SZEMERKÉNYI ÁGNES, †TAKÁCS LAJOS, TÁTRAI ZSUZSANNA, VARGYAS LAJOS

Lektor

ANDRÁSFALVY BERTALAN

A mellékleteket, a képanyagot szerkesztette
és a mutatókat készítette

SZEMERKÉNYI ÁGNES

ISBN 963 05 4922 0 (összkiadás)
ISBN 963 05 4923 9 (V. kötet)

© Akadémiai Kiadó - Budapest 1988

Printed in Hungary

ELŐSZÓ

A címben olvasható „népköltészet" szó nemcsak verses műfajokat jelöl: a prózai műfajokat is kötetünk tárgyalja. Tárgyalja mindazt, amit az írásos kultúrában „irodalom" néven foglalunk össze. Tehát mindent a mesétől és mondától a népdalig és balladáig, a népi imáktól a találós kérdésig.

Ez a tárgyalás a magyar néprajzi kutatás legnagyobb mulasztását igyekszik pótolni. A népköltészet kutatása az első lelkesedés után, a múlt század második felétől kezdve teljesen elakadt. Mindössze a gyűjtés folyt tovább, de a legfontosabb műfajokban, sőt a kevésbé fontos kisebbekben sem jutottunk tovább az anyag feltárásánál. Még leginkább a mese kutatása hozott eredményeket, mert ezt a hatalmas nemzetközi összehasonlító munka és a nemzetközi mesekatalógus lehetővé tette. Újabb időkben mindössze a ballada, a népszokások költészete és a népi imák területén folyt olyan kutatás, amelynek eredményeit itt össze lehetett foglalni. Különösen feltűnő volt a népi líra elhanyagolt állapota. S ha néha ott is történtek egyéni teljesítmények, azt sem engedték a tudománypolitikai és személyi ellentétek bejutni a tudományos közgondolkodásba.

Ma tehát az a helyzet, hogy kötetünk nagy része új kutatás eredménye. Ezek legtöbbje egyenesen a jelen összefoglalás számára indult meg és készült el. Ennek vannak előnyei és hátrányai. Hátránya minden bizonnyal a terjedelem: új kutatást bizonyítani kell, részletezőbben kell előadni, mintha már régebben kidolgozott kutatások eredményeit foglalnánk össze.

Nyer viszont az olvasó abban, hogy máshol még nem közölt, új eredményeket vehet elsőként tudomásul.

Ilyen előzmények nem tették könnyűvé a kötet megszületését. Ez abban is jelentkezett, hogy több fejezet szerzője időközben megváltozott, néha kétszer is. A főszerkesztő az induláskor egyáltalán nem is szerepelt a szerzők között; tartotta magát az eredeti tervhez, amelyet még megbízása előtt alakítottak ki. Hogy itt mégis háromszor olvasható neve a fejezetek élén, olyan kényszerűség következménye, ami csak a szerkesztés végső idején állt elő.

A szerkesztő ugyanis azt tartotta elsőrendű feladatának, hogy a kötetet létrehozza. De nem tartotta szükségesnek, hogy egy bizonyos határon túl beleavatkozzék a szerzők munkájába. A határ, amihez igyekezett tartani magát az volt, hogy minden benne legyen a szövegekben, amit ma már tudhatunk, s az is a jelenleg elérhető legjobb formában. Ez egy-két fejezet kivételével sikerült is. Semmiképpen nem akarta viszont „egységesíteni"

a szerzők álláspontjait, még akkor sem, amikor egy-egy témakör különböző részletét más-más szerző írta. És különösen nem igyekezett a maga elképzeléseit ráerőltetni a szerzőkre, még ha nem egy szöveg a kéziratról folytatott megbeszélés után némi változtatásokkal kapta is meg végleges formáját. A szerkesztő tudatában van annak, hogy a tudományos kérdésekben mindig vannak viták, s ezeket nem a megírás előtt kell eldönteni, hanem a megírás után. Ennek következtében viszont minden szerző maga felel írásáért. Különösen, hogy vannak fejezetek, amelyek nem felelnek meg a lektor és a főszerkesztő elképzeléseinek. Elsősorban vonatkozik ez a szokásköltészet tárgyalására.

Az egységesítés szükségét csak bizonyos formai elemekben érezte a főszerkesztő. Így például általában törekedett arra, hogy bizonyos felépítés azonos legyen a fejezetekben: a tudománytörténettel kezdődjék, az anyag bemutatása, tipológiája kövesse, s az összehasonlító-elméleti feldolgozás zárja le. De ha az anyag más tárgyalást kívánt a szerzőtől, ezt sem erőltette. Egységes viszont a kötet abban, hogy az irodalmi utalások a szövegben vannak a szerző nevével, a könyv vagy cikk évszámával, s ha kell, lapszámával, a művek teljes adatát pedig egy közös bibliográfiában találja meg az olvasó a kötet végén.

Tisztában vagyunk vele, hogy a kötet vitákat fog elindítani. Ezt azonban nem hátrányának tartjuk, inkább előnyének. Minden nagyobb összefoglalás arra való, hogy új kutatásokat indítson el. Ha a kifogások bizonyulnak igaznak, akkor is segítenek tisztázni a jövőbeni kutatások céljait és módszerét. Ha pedig bizonyos esetekben eredményei a viták után is megállnak, akkor ez további részletek tisztázására fog ösztönözni.

Ebben a reményben bocsátjuk útjára ezeket az írásokat a nagy összefoglalás, a *Magyar néprajz* népköltészeti kötetét. Bízunk benne, hogy népünk költészetének és művészetének lelkes közönsége is szeretettel fogadja, és olvasása növelni fogja benne a csodálatot a magyar nép költői teljesítményei iránt.

Vargyas Lajos

LÍRAI NÉPKÖLTÉSZET

Mi tartozik bele a népi líra fogalmába? Mindenekelőtt mi az, amit *népi*nek tarthatunk? Mindaz népi, ami a közösségben, annak szájhagyományon alapuló kultúrájában jött létre. De beletartozik az is, amit átvett, de térben és időben elterjedve (tehát legalább két generáción át és egymástól távoli vidékeken) fenntartott és továbbadott, mert az is tanúskodik a közösség ízléséről, és részt vesz annak további alakulásában.

Másodszor a *líra* jelentését kell itteni alkalmazásában, ha nem is meghatároznunk, de legalább körülhatárolnunk, mégpedig kizárásos alapon. Nem tartozik bele, ami kifejezetten elbeszélő tartalmú: tehát a ballada, legenda és más, többé-kevésbé hasonló szövegek. Nem tartozik bele a gyermekdal, sem a naptári szokásokhoz társuló sajátos szövegek, sem a siratók. Mindezek, bármennyire is lehet bizonyos lírai sajátságuk – különösen a prózai siratónak –, különleges használatuk és műfaji sajátságaik miatt külön tárgyalást igényelnek, s külön fejezetet kapnak kötetünkben. Ami marad, nagyjában-egészében meg is felel a líra fogalmának; hiszen párbeszédes vagy jelenetet felvillantó s elbeszélő részeket *is* tartalmazó költeményeket az irodalomban is a lírai költészet körében tartanak nyilván. Nagyjából tehát mindaz vizsgálódásunk tárgya lesz, amit a közfelfogás népdalnak tart és ilyenként ismer.

Vizsgálataink megkönnyítésére kiválasztottunk egy szűkebb anyagot, s azon végeztünk el olyan elemzéseket, amire a teljes magyar népköltészeti anyag részben túl nagy volna, részben – feldolgozatlan, sőt kiadatlan lévén – jelen pillanatban nem is gondolhatunk áttekintésére. Ez a szűkebb anyag Kodály–Vargyas 1952 Példatárának anyaga (ezentúl Pt-vel és számmal hivatkozunk rá), továbbá Vargyas 1981 Példatára (hivatkozásunk 0-val kezdődő számokkal történik), kihagyva belőlük természetesen a balladákat, szokásdallamokat – a fenti felsorolás szerint –, továbbá a mindkettőben szereplő darabok egyikét.

Az így kapott 695 dalszöveg elég jelentős számú ahhoz, hogy jellemzően képviselhesse a népköltészet egészét, ugyanakkor több szempontból is a legmegfelelőbbnek látszik a különböző népdalgyűjtemények között. 1. Hiteles népi gyakorlatból – énekelt előadásból – származik az anyag. Ez pedig a különböző szövegek – „versszakok" – egymáshoz fűzése szempontjából egyedül megbízható és eligazító. 2. Anyaga az egész magyar nyelvterületről származik, tehát jellemzőbb, mint mondjuk Berze Nagy 1940, amely csak Baranya megyéből közöl anyagot, vagy Kriza 1863, 1911, amely csak a székelység egy részének költészetét képviseli. 3. Sokféle zenei típust tartalmaz, ami egyúttal sokféle metrikai, hangulati és tartalmi típust jelent, tehát ebben is átfogó jellegű. 4. Zenei

szempontból van összeválogatva, tehát szöveg szempontjából elfogulatlanul és sajátos szempontú válogatás nélkül. Ez ismét azt jelenti, hogy a különféle tartalmi-hangulati típusok aránya feltehetőleg közel áll a teljes népköltészeti anyag arányaihoz. Van még egy 5. szempont is; mindkét gyűjtemény könnyen hozzáférhető a nem szakmai olvasóközönség számára is. A Pt tankönyvül szolgál a zenetanulók számára, s mint ilyen 1952 óta számos kiadást, még több újranyomást ért meg, s amint egy kiadása elfogy, újabb jelenik meg belőle. A másik pedig legutoljára megjelent nagyobb gyűjteményünk, s szintén hozzáférhető az olvasóközönség számára. Tehát a nem idézett darabok mellett is hivatkozhatunk egyes darabjaira, ami a tárgyalást lényegesen megkönnyíti. Talán mondanom sem kell, hogy nem kizárólag erre az anyagra támaszkodtunk megállapításainkban, sőt néha idézünk is más helyről, ha szükséges. De e két gyűjtemény arányait használjuk fel olyan következtetéseinkben, amelyekhez az előzetes elemzések hiányoznak az eddigi irodalomban.

VARIÁLÁS ÉS FÖLÉPÍTÉS

A népdal, mint közösségi alkotás, a variálás révén jön létre, és variálásban, variánsokban él tovább. A variálás nemcsak a lényegtelen elemekre vonatkozik, amitől a dal minden vonásában ugyanaz marad, hanem a lényegesekre is, aminek következtében a dal tartalma, jelentése is megváltozhat. Mielőtt tehát a népdal típusait vennénk vizsgálat alá, meg kell figyelnünk, milyen változásokat okoz a variálás, s mennyire kell ezt a tipológiában számításba venni.

A következő példákban megfigyelhetjük, hogy gyakran egyetlen szó változtatásával megváltozik a dal hovatartozása: katonadal, szerelmi dal, summásdal vagy pásztordal között. Máskor a változtatás a felismerhetően azonos gondolatot vagy kiindulást egészen másként folytatja, s így válik más tartalommá.

1a

Arra alá vörös az ég alja.
A *babámnak* deszka a feje alja.
Nem is lehet mindenkinek vetett ágya,
Én sem fekszem a régi libatollas ágyba.

1b

Arra alá vörös az ég alja.
Honvéd bakának szalma a feje alja.
Nem is lehet mindenkinek vetett ágya,
Én sem fekszem a régi ruganyos diványra.

1c

Mindenfelé kerek az ég alja.
Szegin *juhász,* szür a feje alja.
Nem is lehet mindenkinek párna,
Én sem fekszek a paplanos ágyba.

(Mona 1959: 10. példa)

2a Addig megyek, míg a szememre látok,
Mig egy sürű erdőre nem találok.
Sürü erdő közepibe emeletes *kaszárnya,*
Abba vagyok három évre bezárva.
(Beret, Abaúj-Torna m. 1912; EA 481, 18)

2b Addig mëgyëk, míg a szëmëmmel látok,
Míg a vári erdőre nëm tanálok,
Vári *erdő;* ott lëssz az én lakásom,
Ott is fëlkeres éngëm a galambom.
(MNGy XIV. 36. l., 6. sz.)

2c Addig megyek, míg a szememmel látok,
Mig egy sáros *tanyára* nem találok.
Sáros tanya közepében van egy summás laktanya,
Abba leszek hat hónapig bezárva.
(Ostoros; Koós 1960: 34. – Kézirat)

3a Debreceni zöld erdőben születtem.
Még bába sem virrasztott énmellettem.
Ugy nőttem fel zöld erdőben, mint gomba.
Lovat loptam nyolc esztendős koromba.
(Bartalus 1873–1896: II. 186)

3b Kinn a pusztán, árokpartján születtem.
Anyám sem volt, mégis fölnevelődtem.
Ugy nőttem föl, mint a réten a csáté.
Hálistennek nem lettem a császáré.
(Tiszapély, Vikár Béla gy. 1893; Áttét. IV. 138. l., 252. sz.)

3c Búra, búra, búbánatra születtem,
Anyám se volt, mégis fölnevekedtem.
Ugy nőttem fel, mint a réten a virág.
Árva vagyok, nem süt rám a holdvilág.
(Bogyiszló; Pt 398)

4a Este van már, késő este, ragyognak a csillagok.
Hetes hidász, öreg hidász a városban csavarog.
Haza, hidász! Rég elmult kilenc óra.
Gyün a brajtsaft, bekisér a kaszárnya-áristomba.
(Kálmány 1952: 655. l., 257. sz.)

4b Este van már, késő este, ragyognak a csillagok.
Ez a legény *barna legény* a kapuba kuncsorog.
Édesanyám, kedves anyám, eresszen ki hozzája!
Fáj a szivem, gyenge szivem, majd meghasad utána.
(Szentistván; N. I. IV. 461)

5a

Túr a disznó a mocsáros sárba –
Tartottam szeretőt a mult nyárba;
Ha tartottam, mögszenvedtem érte,
Kutya világ, ne hányd a szememre.

(MNGy VI. 85. l., 95. sz.)

5b

Túr a gyisznó, ha felér a partra,
Gyerünk, pajtás, el a Büge partra!
Ha nem kapunk ott kedvünkre valót,
Jaj de szépen behúzzuk az ajtót.

(Pécska; Kálmány 1877–1878: I. 114. l., 104. sz.)

5c

Túr a pocok, túr a mocsárszélen.
Tartottam szeretőt, de már régen.
Ha tartottam megszenvedtem érte.
Édesanyám sokat szidott érte.

(Drágszél; N. I. II. 83)

6a

Csernovici *kaszárnya*, bádogos a teteje,
De sok szegény legénynek benne a levele.
Lám az enyém nincs benne, itt van a zsebembe,
Három évi szenvedésem van belejegyezve.

(Felsőireg; Pt 428)

6b

A kassai *megyeház*, bádog a teteje.
De sok szegény legénynek benne a levele.
Lám az enyém nincs benne, itt van a zsebembe.
Szárazvölgyi kislányok ülnek az ölembe.

(Beret, Abaúj-Torna m.; EA 481, 10 25. sz.)

6c

A pernyési *kastélynak* zsindely a teteje.
De sok barna kislánynak benne a kiskönyve.
Az enyém is benne van, most akarom kivenni.
Nem akarok több nyáron nagy Pernyésen szenvedni.

(Bencze 1977: 117. sz.)

7a

Este van, este van, mén az nap lefelé.
Ballag a völegény menyasszonya felé.
Bemén a szobába, leül a diványra.
Ráhajtja bús fejét menyasszonya vállára.

(Igal; N. I. XIII. 165)

7b

Este van, este van, megy a nap lefelé.
Ballag már a vőlegény a menyasszonya felé.
Igy sóhajt magába: Istenem, Istenem,
Hogy vegyem el szerelmét, kellemetes beszédét,
ennek a kislánynak.

(Kalocsa; N. I. II. 362)

7c

Megy a nap lefelé, az ég alja felé.
Mennek már a legények, a 21 évesek a kaszárnya felé.
Bemegy a szobába, leül a vaságyra.
Búnak hajtja a fejét, hullajtja a könnyeit
a vaságy karjára.

(Rém; N. I. II. 834)

8a

Udvaromon hármat fordult a kocsi.
Édesanyám, a *jussomat* adja ki!
Mert a Julcsa, kit szerettem, elhagyott,
Vig-Emődről mindörökre távozott.

(Ránkfüred, Kodály gy. 1906; BR A/1307)

8b

Udvaromon hármat fordult a kocsi.
Édesanyám, minden ruhám adja ki!
Adja ki a *vándorló levelemet!*
A faluba felejtsék a nevemet.

(Diósad, Lajtha gy. 1914; BR A/1307)

8c

Házam előtt hármat fordult a kocsi.
Édesanyám, ingem-gatyám adja ki!
Hozza ki a *sorozó levelemet!*
Vig-Átányon nem tudják a nevemet.

(Átány; EA 1443, 147 l. sz.)

8d

Udvaromon hármat fordult a kocsi.
Édesanyám, a levelem hozza ki!
Hozza ki a *menyasszonyi levelem!*
Áj faluba nem tudják a nevemet.

(Vargyas 1960–1963: II/2. 105. sz.)

A bemutatott példasor (amelyet Mona Ilona volt szíves számomra összeállítani) világossá teszi, hogy összetartozó szövegváltozatok is tartozhatnak különböző tartalmi csoportokba. A variálás azonban nem szorítkozik ezekre a lehetőségekre. További variálás folyik az egyes darabok összeillesztésénél, vagyis több versszakos szövegegységek létrehozásakor. A tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy az ilyen többstrófás szöveg – az esetek túlnyomó többségében – alkalmilag összeálló egység. Az azonos dallamra több hasonló metrikai szerkezetű szöveget „húznak rá".

Ez a „ráhúzás" lehet teljesen mechanikus is: egyszerűen az eszükbe jutó, ráénekelhető szövegek egymásutánja. Ha a dallam különösen kedvelt, s ha olyan a metrikai szerkezete, amelyre sok szöveg születik, akkor a „ráhúzásnak" szinte nincs számszerű határa. Az alábbi példa Áj faluból való, ahol a hosszabb terepmunka során minden olyan szöveg előkerült, amelyet a falu lakosságából valaki, többnyire a fiatalság fonó „bandái" egy közkedvelt új stílusú dallamra énekeltek.

9.

1. Erdő, erdő, de szép kerek erdő!
Sárgarigó benne a kerülő.
Sárgarigó, meg a fülemüle.
Szép vagy babám, hogy váljak el tőled!

2. Édesanyám sírt a kapujába,
Hogy mëglátott megyasszony ruhába.
Ne sírj anyám, így kell annak lenni.
Minden lánynak meg këll ezt próbálni.

3. Elmégy babám, elmégy katonának.
De a szíved oda ne add másnak.
Mert az enyém lë van pecsétëlve.
Vidd el babám, vidd el a harctérre.

4. Azért, hogy én sápadt kislány vagyok,
Ne gondolják, hogy én beteg vagyok.
Így szült engem anyám a világra.
Pirositó nem kell az orcámra.

5. Szénaboglya ne borulj, ne borulj!
Barna kislány, ne búsulj, ne búsulj!
Lám én még egy csöppet sem búsulok,
Még is tudom, hogy kiszabadulok.

6. Lányok, lányok, ájfalusi lányok,
A legénynek csókot ne adjatok.
Mert ha a legénnek csókot adtok,
Piros kendő lesz a koszorútok.

7. Lányok, lányok, rólam tanuljatok.
A legénynek csókot ne adjatok.
Mer az a csók nem esik hiába.
Hull a könnyü a bölcső karjára.

8. Anyám, anyám, édës kedves anyám,
Édes kedves felnevelő dajkám,
Áldjon meg az Isten téged azért,
Hogy engemet katonának szültél.

9. Édesanyám nevelése vagyok.
Kilenc legény szeretője vagyok.
A tizedik most fekszik mëghalva,
Violaszín gyászos koporsóba.

10. Kinek varrod babám azt az inget?
Nekëd varrom, katonának visznek.
Ha megvágnak ...

11. Látom én a kedves kisangyalom.
Amott viszik hat fekete lovon.
Áj meg kocsis csengős hat lovaddal,
Hogy beszéljek egyszer a babámmal!

12. Sárga rigó në száj fel a fára,
Inkább száj el a babám ablakára!
Fütyüld el a szomorú nótámat:
Elvitték a babám katonának.

13. Ne vigyenek engëm katonának.
Meghasad a szive a babámnak.
Meghasad a babám gyëngë szíve,
Ha ëngëmet három évre elrabolnak tőle.

14. Falu végén faragnak az ácsok.
Jaj, de szépen csörög a baltájuk!
Eregy lányom, kérdezd meg az ácsot,
Egy pár csókért ad-e egy forgácsot.

15. Minek nekem kerbe a sok virág,
Ha én abból nem kötök bokrétát.
Minek nekem a teljes ibolya,
Ha a kedves szeretőm katona.

16. Nincs szebb virág a georgináná.
Nincs szebb legény a piros barnánál.
Göndör haját simára fésüli,
Szeretőjét igazán szereti.

17. Ha csakugyan meg kell annak lenni,
Ájfaluból ki kell nekem menni,
Én szivesen kimegyek belőle.
Nincs szeretöm, kit sajnájjak benne.

18. Ha csakugyan szëbb a tél, mint a nyár,
Gyáva legény, ki a lány után jár.
Lám én egy szép menyecskéhez járok,
Mikor tetszik, véle el is hálok.

19. Meg kiderül, meg beborul az ég.
Hajtogatja a fekete fellegét.
Én felettem ki nëm derül soha
Sej haj ebbe hires Ájfaluba.

20. Sej haj ebbe hires Ájfaluba
Szép szeretõm nem volt benne soha.
Mégis azt beszélgetik felõlem:
Jámbor asszony sose lesz belõlem.

21. Az alvégen nyikorog a kútgém.
Még azt mondják, a szeretõm szegény.
Ha megölel gyenge két karjával,
Nem cserélek ezer jó gazdával.

22. Piros alma kigurult a sárba.
Ki felveszi, nem veszi hiába.
Én fölvettem, megmostam a sártól.
Csókot kérek érte a babámtúl.

23. Azért hogy én szegén legény vagyok,
Barna kislány szeretõje vagyok.
Szeret is a barna kislány engem.
Mëghalni is kész volna érettem.

24. Elmehetsz már kislány a templomba,
Szép híred van híres Ájfaluba.
Be is ülhetsz a legelsõ székbe,
Elhërvad a virág a kezedbe.

25. Házunk elõtt áll egy topojafa.
Jaj de sokat mëgáztam alatta!
Megázott a pörge kis kalapom széli.
Elhagyott a szeretõm, a régi.

26. Azért, hogy én be vagyok sorozva,
Ne sir babám, nem leszek katona.
Lësz a biró hozzám ojan szíves,
Majd úgy írja, nem vagyok húsz éves.

27. De a biró nem volt ojan szíves,
Beirta, hogy elmultam húsz éves.
Megáj biró, kerüj a kezembe,
Megforgatom a kést a szivedbe!
Addig biró, rajtad mëg nëm nyugszok,
Mig a piros véredbõl nem iszok.

28. Viszi a viz sej az áji hegyet.
Benne viszi igaz szeretőmet.
Édesanyám, fogja ki a párom!
Élem véle gyönyörű világom.
(Vargyas 1941: 6. példa)

Ez a 28 versszak természetesen nem hangzott el sosem egyvégtében, egyetlen előadáskor sem; kettő-három, esetleg öt-hat belőle az, ami egy-egy énekes vagy énekescsoport szájáról egy alkalommal elhangzott. Amit tehát egy „lejegyzés" mint ugyanannak a dalnak versszakait tüntetett volna fel. De mégis tanulságos, hogy mi mindent lehet egy dallamra énekelni, tehát bármikor mint több versszakos egységet alkalmazni. A fenti dallam, egy 4 × 10 szótagos strófájú dal, ami az új stílusnak egyik legnépszerűbb típusa, szinte tetszés szerint vonzhat magához az ilyen felépítésű szövegekből akármennyit. S ennek megfelelően egy-egy olyan „egység", amelyet ezekből egyetlen éneklés alkalmával hallunk, sosem igazi egység – amit különben már a szövegek teljesen különböző tartalma és hangulata is elárul. Egyedül a 12–13. és 26–27. versszakban van olyan összefüggés, amely kétségtelen egymásutániságot, két versszakos formát jelent. A többi mind külön-külön egy versszakos, önálló lírai dal. Ezek bármikor más-más, hasonlóan egy versszakos formákkal kapcsolódhatnak, és alkothatnak teljesen különböző „egységet". A következő példák azt mutatják, milyen heterogén versszakok kerülhetnek egymás mellé egyetlen énekes egyetlen előadásában.

10.

1. Túll a vizën, Tótországon,
Szíva terëm a ződ ágon,
Szakasztottam, de nem ëttem,
Búra terëmtëtt az Isten.

2. Nagy gazda vót édësapám,
Nagy örökség maradt rëám!
Hat ökörnek a kötele,
Ë'vvasvillának a nyele.

3. Én fëlnőttem dërékségre,
Lábom a kevél lépésre,
Karom az ölelgetésre,
Fejem a hajtogatásra.
(Pt 275)

11.

1. Iszom a bort, rúgom a port,
Szeretöm én a szép asszont.
Szép asszonnak ábrázatja
Vitt engöm a gyalázatra.

2. Azt gondolod, mindig igy lësz,
Hogy szeretőd sohasëm lëssz?
Dehogynëm lësz, de már van izs,
Tënálodnál szöbb is, jobb is.

3. Irigyëjim sokan vannak,
Mind a kutyák, ugy ugatnak.
Adjung nekik vig napokat,
Hadd ugassák ki magukat.

4. Elmëhetsz a házom elõtt,
Nëm vigyázlak, mind azelõtt.
Lám, azelõtt vigyáztalak,
Szivem ujjult, ha láttalak.

5. Üröm, ürõm, fehér ürõm.
Ëgy vén asszony az irigyöm:
Azt is tudom, mér irigyöm:
Hogy a lányát nëm szeretõm.

6. Fejik a fekete kecskét,
Verik a barna mönyecskét.
Ugy köll neki, mögilleti,
Mer az urát nem szereti.

7. Szeretõmnek szeretnélek,
De elvönni nem mernélek.
Mert csak azt hallom felõled:
Sohasëm lësz jó belõled.

8. Ki az urát nëm szereti,
Sárgarépát fõzzön neki.
Jól megfõzze, paprikázza,
Hogy a fene is kirázza!
(0125)

Ilyen esetben nemcsak arról lehet szó, hogy egy ember „ráhúzza" a dallamra az össze nem illõ, önálló dalokat, hanem arról is, hogy egy vidéken ezek a különféle dalok külön-külön kapcsolódtak össze egy bizonyos dallammal, s egy-egy jó énekes sok ilyen egyedi alkalmazást hallott és felhalmozott emlékezetében. Van azután ellenkezõ példa is: a következõ dal olyan összeillõ, annyira egymásból következõ, egymást folytató képekbõl kap folytatásokat vagy bevezetéseket, hogy azt hihetjük, egyetlen és elválaszthatatlan fogalmazásokkal van dolgunk.

12. 1. Azhol ën elmëgyëk,
Még az fák ës sírnak,
Gyenge *j*ágairól
Levelek lehullnak.

2. Hulljatok levelek,
Rejtsetëk el ingëm,
Mert az én éldëssem
Sirva keres ingëm!
(Pt 2)

13.

1. A mêre én járok még a fák ës sírnak,
Gyënge *j*ágairól ződ levelek hullnak.
Hújatok levelek, rejtsetëk el ingëm,
Mert az én édëssem mást szeret, nem ingëm!

2. Hagy szeressën mást ës, ne csak mind ëngëmët,
Kivel az ű szíve sohase nyugudjék,
Mind éjjel, min' nappal ëgyformán bánkódjék,
Mind a só a vizbe, úgy elolvadozzék.

3. Az hallottam, rózsám, nem akarsz szeretni,
Velem ëgy faluba nem ës akarsz lakni.
Szeretném mëgtudni, mêre mész bujdosni,
Én ës, édës rózsám, âra fogok mënni.

4. Ha mëguntad rózsám velem életëdët,
Csináltass koporsót, s temess el ëngëmët!
Írd fël a fejfámra: itt nyugszik ëgy árva,
Kinek szeretetbe történt az halála.
(Pt 364)

14.

1. Ahol én elmegyek
Még a fák ës sírnak
Gyenge ága*j*íról
Levelek lehullnak.

2. Hulljatok levelek,
Rejtsetëk el ingem!
Hulljatok levelek,
Rejtsetëk el ingem!

3. Met az én édesem
Mást szeret, nem ingem.
Met az én édesem
Mást szeret, nem ingem.

4. Nálam a gyürüje,
Más a szeretője.
Nálam a gyürüje,
Más a szeretője.

5. S arról is kitetszik:
Nem igaz a szive,
Arról is kitetszik:
Nem igaz a szive.

(0143)

15.

1. S elmëgyëk, elmëgyëk,
S nem ülök veletëk.
Bánatos napjaim
Nem tötöm veletëk.

2. s Ahol én elmënyek,
Még a fák ës sírnak,
Gyenge ágairól
Levelek lehullnak.

3. Hulljatok levelek,
Rejtsetëk el engëm!
Mer akit szerettëm,
Mást szeret, nem engëm.

(0145)

Lásd még további alkalmazását 0146-ban (háromsoros versszakformára alkalmazva) és 0151-ben (tévesztve). Egy más, összetartozó több versszakos szöveggel összefonva:

16.

1. Sze hol én elmenek,
Még a fák esz szírnak,
Gyenge *j*ágaikról
Levelek lehullnak.

2. Hulljatok levelek,
Takarjatok ingem!
Met az én édesem
Sírva keres ingem.

3. Sirass rózsám, sirass,
Emig elõtted látsz!
Met (ez) jó Isten tudja,
Hol leszen halálom.

4. Erdõkbe, mezõkbe,
Tenger közepibe,
Tenger közepibe,
S ez én vetett ágyam.

5. Tenger közepibe
S ez én vetett ágyam,
Tengernek e habja
S ez én takaródzóm.

6. Tengernek e habja
S ez én takaródzóm,
S ez apró halecskák
Az én megevőim.
(0177)

Végül egymagában, de mint 12 szótagos, egystrófás dal:

17. Amerre én jártam, még a fák ës sirtak,
Hulló levelei a fōldre lehulltak.
Hújjatok levelek, rejtsetëk el ëngëm,
Mer az én édëssem mást szeret nem ëngëm.
(0194)

Egy másik példában egy jellegzetes kesergő-motívum különböző összefüggésekben jelenik meg, s hangulatilag nagyon összehangolt, egységes költeménynek látszó versszaksorozatokat mutat.

18. 1. Erdő nincsen zöld ág nélkül,
Az én szüvem bánat nélkül,
Akármerre vessem fejëm,
Mindenütt búval këll élnëm.

2. Olyan bú van a szüvemën,
Kétrét hajlott az egekën,
Ha még ëgy rét hajlott vóna,
Szüvem ketté hasadt vóna.

3. Elbujdosnám, de nincs, kivel,
Kënyerem sincsen, a mivel.
Kérnék kőcsön, de nem adnak,
Mett tudják, hogy szëgény vagyok.
(Pt 91)

19. 1. Annyi bánat a szűvemen, Kétrét hajlott az egeken.
Ha még egyet hajlott volna, Szűvem ketté hasadt volna.

2. Én elmëgyëk közületek, Isten maradjon veletëk,
Tölem több panaszt nem hallasz, Kit hallottál, avval maradsz.

3. Akkor jussak én eszëdbe, Mikor kënyér a kezedbe.
Akkor së jussak ëgyébről, Csak az igaz szeretetről.
(Pt 122)

20.

1. Hozd fel Isten azt a napot,
Hogy süsse fel a harmatot!
Hozd fel Isten azt a napot,
Hogy süsse fel a harmatot!

2. A harmatot a mezőkről,
A bánatot a szivemről.
A harmatot a mezőkről,
A bánatot a szivemről.

3. Felsütött a nap sugára
Minden ember ablakára.
Felsütött a nap sugára
Minden ember ablakára.

4. Én Istenem, mi az oka,
Az enyémre nem süt soha.
Én Istenem, mi az oka,
Az enyémre nem süt soha.

5. Ujan bu van a szivemen:
Ujan bu van a szivemen:
Kétrét hajlott az egeken,
Kétrét hajlott az egeken.

6. Ha még egy rét hajlott vóna,
Ha még egy rét hajlott vóna,
Szivem ketté hasadt vóna,
Szivem ketté hasadt vóna.

(047a)

21.

1. Bú életem, bánat napom,
Bú életem, bánat napom,
Bánat csillag alatt lakom.
Bánat csillag alatt lakom.

2. Annyi bánat a szivemen,
Annyi bánat a szivemen,
Két rét hajlott meg az égen.
Két rét hajlott meg az égen.

3. Ha még egyet hajlott volna,
Ha még egyet hajlott volna,
Szivem ki is szakadt volna.
Szivem ki is szakadt volna.

(0105)

22.

1. Annyi bánat a szívemen,
Két rét hajlott az egeken.
Ha még egyet hajlott volna,
Szívem meg is hasadt volna.

2. Elbujdosnám, de nincs, kivel,
Kenyerem sincsen, amivel.
Kérnék kölcsön, de nem kapok,
Mert tudják, hogy szegény vagyok.

(0123)

23.

1. s Kezemen, lábamon lakat.
Nem vagyok magammal szabad.
Voltam én is egy ideig:
Tizenkilenc esztendeig.

2. Ugy elmegyek, meglássátok,
Soha hirem nem halljátok!
S mikor hiremet halljátok,
Levelemet olvassátok.

3. S al lesz a levélbe írva:
Haza ne várjatok soha!
S al lesz a levélbe irva:
Haza ne várjatok soha!

4. (Es) Jaj Istenëm, minek élëk,
Ha *jén* ennyi buval élëk!
Buval élem világimot,
S bánatval tötöm napomot.

5. (Es) Ojan bánat a szivemën,
Két rét hajlik az egekën.
Ha még egy rét hajlott vóna,
Szivem ketté hasadt vóna.

(0129)

Az utóbbi példasornak minden tagját művészien megkomponált, összetartozó sorozatnak tarthatnánk, ha nem látnánk, hogy tulajdonképpen ezekben is csak hangulatilag hasonló, önálló, egy versszakos dalszövegek vannak különbözőképp sorba rakva.

Mindebből az a tanulság, hogy a felépítésnek különböző fokozatai vannak. Mindenekelőtt vannak *egystrófás* dalok. Ez a nagy többség. Azután vannak *többstrófás* dalok, amelyek *vegyes* tartalmú és különböző hangulatú egystrófás dalokat fűznek össze. Vannak olyan több strófát összefűző sorozatok, amelyek hangulatilag *össze vannak hangolva*. Végül vannak kétségtelenül *összetartozó*, egy gondolatot folytató több versszakos dalok. Egyedül ezek az igazi több versszakos dalok, egyúttal ezek a legritkábbak is.

De az összehangolt hangulatú sorozatokat is számíthatjuk több versszakos, összetartozó, tehát egyetlen dalnak. Csak természetesen tisztában kell lennünk vele, hogy egy-egy ilyen sorozat sosem jelent típust, amely sok variánsban ismétlődik, hanem rendszerint csak alkalmi egységeket.

Meg kell jegyeznem, mielőtt a két gyűjtemény anyagát ebből a szempontból áttekintenénk, hogy a Pt néhány darabjának szövegében olyan versszakok is vannak, amelyek az eredeti följegyzésben nem szerepelnek, s a feldolgozás kedvéért más följegyzés- vagy népdalgyűjteményből válogattak hozzá. (Erről a körülményről sem a feldolgozásban nem adtak számot, noha pontos gyűjtési adatokat közöltek, sem a Kerényi és Kodály nevével jegyzett *Iskolai Énekgyűjtemény*ben, amelyet ugyancsak gyűjtési adatokkal újra publikáltak.) A közölt szövegek ugyan hiteles népköltészeti adatok, de mint egyszeri versszaksorozatot nem használhatjuk. Ezek a következők: Pt 2: csak az 1–2. vsz.-ot énekelték; 67: csak 1. vsz.; 117: csak 1. vsz.; 125: mindkét vsz. elhangzott, de az 1. sorismétléssel, a 2. mint 9. sok más után; 178: csak 1. vsz.; 291: csak 1. vsz.; 358: csak 1. vsz.; 363: csak 1. vsz.

Kiválasztott anyagunkban tehát a fenti egységek aránya a következő. Egy versszakosnak énekelt szöveg van 255 = 36%. Két vagy több versszakos, összefüggő szöveg 235 = 33%. Az alkalmilag egymáshoz illesztett, egy versszakokból álló dalok száma 563. (Ennek százalékos arányát nem lehet kiszámítani, mivel egy-egy énekelt darab többet tartalmaz, valamint az összefüggő egységekkel együtt is énekeltek oda nem tartozót.)

Látjuk, hogy népköltészetünk lírai dalai óriási többségükben egy versszakos szövegekből állanak. (Egy versszakosnak tekintettünk olyan két versszakos, 4 × 6 szótagos dalokat is, amelyeket 4 × 12 szótagos dallamra is énekelnek, s akkor egyetlen versszakból állanak. Ezeknél nem tudjuk, melyik formára születtek, ugyanis állandóan felválthatják a versszakformát.) Népdalszövegeinknek több mint háromnegyede egy versszakos, önálló költemény, s csak mintegy egynegyede több versszakos, összetartozó szöveg. Általában több versszakosak mindenekelőtt a műköltészetből származó darabok, azután a házasodó-párkereső típus, az úgynevezett „kiegészülő" dalok (pl. Pt 481), a hajnali énekek, párosítók, lakodalmasok, mulatónóták, csúfolók, pásztoréletképek, betyár- és rabénekek, summásdalok, néhány katonadal (főleg a régiesebbek), néhány groteszk szöveg (pl. a nagy orrú bolháról szóló) s végül a halottas énekek. Tehát azok, amelyeknek tartalma vagy műfaji sajátságai megkövetelik a nagyobb terjedelmet, a több versszakos formát. A szerelmi dalok és kesergések – a két legnagyobb tömegű témacsoport – általában egy versszakos dalokkal van képviselve. Egy mégis törvényszerűen több versszakos szerelmi dal egy szimbólumötletet fejt ki 2, néha 3–4 versszakban:

24.

1. Elveszett hat ökröm cidrusfa *j*erdőbe.
Elvásott a csizmám a sok keresésbe.
Ne keresd ökrödet, mert be vagyon hajtval,
Gyula*j*i vásáron szól a csengő rajta.

2. Ismerem csengődet, volt is a kezembe.
Gyula*j*i vásáron vöttem az ökrömre.
Öt forint az ára, babám adta rája.
Aranyos betüvel volt neve rávágva.

(0212)

Vagy egy másik, variánsaiban egyezően több versszakos párbeszédes dal:

25.

1. Sej, a tari réten,
Piros barna kislány.
Arra megy egy pirosbarna legény,
Leveszi kalapját.

2. Mit csinálsz te, kislány,
Piros barna kislány?
Nem látod, hogy én a tari réten (a)
Szénám gyűjtögetem?

3. Nem való az néked,
Piros barna kislány!
Néked csak egy hüvös szoba kellene,
Kibe slingolgatnál.
(0319)

Olyan szövegeket viszont, amelyben önálló, egy versszakos lírai dalok többstrófás, hangulatilag összeillő „kompozícióba" álltak össze, láthatott az olvasó a **12–23.** példákban.

TARTALMI CSOPORTOK

Miután tisztáztuk a variálás és típus összefüggését, illetve ellentmondásait, megkísérelhetjük a népi líra áttekintését tartalmi csoportok szerint. Hangsúlyozom, hogy nem tartalmi tipológiáról van szó, mert annak minden egyes önálló, egy versszakos alkotást külön kellene tekintetbe venni, s azokat sorolni közös típusokba. Erre még a mi kiválasztott anyagunkban sem vállalkozhatunk, de nem is szükséges. Az sem mondana többet, mint amire a következőkben sor kerül: a lírai népköltészet *témáinak* áttekintése. Abban ugyanis egy adatnak számíthatnak a hangulatilag-tartalmilag egyező összeállítások, azaz egy-egy jól megkomponált dalszöveg minden versszakával együtt. Ezzel ugyan számszerűen csökkenne egy-egy „téma", de ezt majdnem kiegyenlítené, hogy ugyanaz az egy versszakos megfogalmazás több összeállításban, sőt több önálló variánsban is szerepelhet. Tehát ez az áttekintés nemcsak arra a kérdésre ad feleletet, hogy *milyen témák vannak* a magyar népköltészetben, hanem nagyjából arra is, milyen arányokban vannak ezek képviselve. Egyúttal megkerüli azt a problémát, hogy egy szövegtípus összes variánsát tekintetbe véve számolnunk kellene a típuson belül többféle „témával", s a többség kedvéért figyelmen kívül kellene hagyni a néhány eltérőt. Ha viszont témánként haladunk, akkor minden „eltérés" is helyén van, pl. **1.** példánkban a szerelmi, katona- és pásztortéma, mert *mint téma*, nem kivétel vagy eltérés.

Lássuk először a leggazdagabban képviselt témát, a szerelmet különböző megvalósulásaiban. A zárójelbe tett számok két vagy több csoportba is tartoznak egyszerre.

Egyetlen szerelmi szimbólum a vers, 45: Pt 6/2–4, 49, 54/1, (64), 184/1, 185/1, 192, (222), 226, 236, 238, 242, 279, 299/2, 309/1, 329, (343), 387, 448, 480, 487? 488, 489. – 021/1–2,

024/2, (034), 046/1–2, (056/2), 070/1? 086, (0106), 0127/1, 0182/2, (0207/3?), 0212, 0222, 0235? 0241, 0281, 0284/1, 0291/2, 0321, 0325/1, 0344? 0367/1. Például:

26.

1. Elejbe, elejbe, Pej lovam elejbe!
Be tanál ugrani, A virágos kertbe.

2. Be tanál ugrani, Nagy kárt tanál tenni,
A szerelem bimbaját Lë tanálja törni.

(Pt 49)

Szerelem akadálya, tiltása, irigyek, 33: Pt 12, 92, 105, 107, 155/1, 185/2, 392, 426, 444/1–2. – 013/2, 031, 037/2–3, 072b, 082/1–2, 083/7–10, 0100/1, 0102/1–5, 0121, 0125/3, 5, 0151/8, 0208/1, 0251/7–8, 0275/1, 0291/1, 0314/2, 0345/2, 0349/2–3, 0354, 0365/1, 0368/1, 0369, 0378/1. Például:

27.

2. Kicsiny madár, jaj de fënn szállsz,
Mi az oka, alább nem szállsz?
Alább szállnék, de nem merëk,
Sok az irigy, s attól félëk.

(013)

Válás, 29: Pt (76), 159, 161/3, 174, 283, (306), 346/1, 364, 382, 384, 391/1, 409/2. – 014, 027/1, 082/3–4, 083/11–13, 0100/2, 0108, 0120, 0125/2, 4, 0131/1, 0225, 0227, 0265, 0293/3, 0337/2, 0365/2, (0377/1). Például:

28.

Kemény kősziklának könnyebb meghasadni,
Mint két édes szűvnek egymástól megválni.
Mikor két édes szűv egymástól megválik,
Még az édes méz es keserűvé válik.

(Pt 174)

Szerelmi bánat, megcsalt, elhagyott szerető, 25: Pt 24, (54/1), 128/2–3, 134, 211/1, 220, 262, 275/1, (308), 364/1, (433), 443. – 085, 0101/1, (0106), (0112/3–4), 0113/1–3, 0131/2–3, 0143, 0145, 0146/1–2, 0193/2, 0253/3–4, 0346/1, 0368/2. Például:

29.

1. Édesanyám rózsafája, Én voltam a legszëbb ága.
De ëgy gonosz leszakasztott Keze között elhërvasztott.

2. Mindënkinek azt ajánlom. Szerelëmnél jobb az álom,
Mert az álom nyugodalom. A szerelëm szűfájdalom.

(Pt 134)

Szerető várása, hívása, kérlelése, 23: Pt 100, 256, 295, 310, 328, 331/2, 332, 397/1, (405), 427, 447. – 022/1, 051/3–4, 0152/4, 0209, 0215/2, 0231/1, 0248/1, 0251/3, 0325/2, 0326/2, 0383/1, 0384. Például:

30. Megájj, megájj, te küs madár,
Beteg szüvem mer rieg hogy vár, Jaj-jaj, ja-ja-jaj.
Beteg vagyok szerelmembe,
Enyhítsd lelkem keservembe, Jaj-jaj, ja-jaj-jaj.
(Pt 310)

Átok, 24: Pt 11/1, 73/1, (76), 84/3, 99, (306), (311), (364/2), (393/3). – 012/1, (015), (037/1), 0102/6–7, (0112/4), (0131/2), 0141/3–4, 0152/1, 0193/2–3, 0234/3, 0252/(2), 0275/3, 0332/3, (0367/2), 0370/2. Például:

31. 4. Elmém bojog, mind a fëlhő,
Hull a könnyem, mind az eső.
Árkot mosott az orcámra,
Mind a zápor az utcára.
Hjaj Istenëm, kérlek, verd mëg,
Aki miatt gyászt viselek!
(0112)

Találkozás, együttélés, beteljesülés, 22: Pt 221, 252, (255), (272), (405), (407), 411, (418) tévesen katona, 424, 449, 454. – 0116, 0181/2–3, 0275/2, 0319, 0327/2, 0329, 0330/2, 0351, (0366), 0380/2, 0389. Például:

32. Dëszkakapu, kerités,
Az alatt esik jó ölelés.
Ölelj babám, Ölelj kedvedre,
Sohasëm vetëm a szemedre.
(Pt 221)

Hűtlenség, elhagyott szerető, 19: Pt 74, 153/1, 237, 239, 305, (311), (364/2), 376, (393), 398/1, 414. – (015), 027/1, 093/2–3, 0141/2–3, 0215/1, 0231/2, 0358/1–2, (0367/2). Például:

33. Kit virágot rózsám adott,
El nem hërvadt s már elhagyott, Jaj, ja-jaj jaj!
Annak csak ëggy asszony oka,
Verje meg az egek ura, Jaj, jaj!
(Pt 311)

Szerelem, szerető emlegetése, 18: Pt 67/1, 161/1, 164, (168), 171/2, 370/2, 425, 438/1. – 043, 050, (056), 078/4, 0181/1, 0224, 0314/4, 0333/1, 0357/1 (2. romlott), 0359/1. Például:

34. 1. Akkor szép az erdő, mikor zöld,
Mikor a vadgalamb benne költ.
A vadgalamb olyan, mint a lány,
Maga jár a szép legény után.
(Pt 67)

Lány, legény szépsége, 19: Pt 36, 56, 200, 259, 273, 331/1, 337, 345, 397, (416), 432. – (012/2–3), 052/1–2, 0115/2–3, (0167), 0207/3, 0236/2, 0331/(1), 0358/3? Például:

35.

Lányok ülnek a toronyba aran koszorúba,
Arra mënnek a legényëk sári sarkantyúba.
Lányok vattok szépek vattok, piros az orcátok,
Kerbe mëntëk rózsát szëdni, szivem szakad rátok.
(Pt 337)

Testi szerelem, 17: Pt 25, (38), (44/1), (64), (272), 307/1, (407), 491. – (01), (03), 011, (038/1–2), 040, 0329/3, (0366/2), 0378/2–3, 0383/2. Például:

36.

Haj Dunárol fúj a szél, Feküdj mellém, majd nem ér!
Dunárol fúj a szél.
Ha Dunárol nem fujna, Akko hideg nem volna,
Dunárol fúj a szél.
(01)

Párosító, 15: Pt 227, 228/I, 228/II, 230, 261, 276, 285, 402, 474, 476, 477, 478, 482. – (0178/2–7), 0293/1–2. Például:

37.

1. Ne aludj ël kiët szëmëmnëk világa,
Mërt már fölkël piros hajnal csillaga.

2. Ëggyik csillag Kastyál János csillaga.
Másik csillag Pótus Anni csillaga.
(0293)

Szerelmi jelenet, életkép, 14: Pt 11/2, (22), 53, 82, 98, 204, 207/1, (265), (269), 274. – 012/2, 046/3–4, 0247, 0277. Például:

38.

1. Sütött ángyom rétest, Nem ettem belűle,
Levitte *ja* kerbe Rózsás keszkenőbe.

2. Utána *ja* bácsi Uj galléros szűrbe,
Megcsolkolta gyángyit A ker' közepébe.
(Pt 22)

Szerelem nélkül, párt kereső, 13: Pt 41, 167, 182, 196, (226), 400. – 047b/1, 077, 078/5, 0112/1–2, 0264/1, 0292, 0348. Például:

39.

A csikósok, a gulyások kis lajbiba járnak,
Azok élik világukat, akik ketten hálnak.
Lám én szegény szolgalegény, csak egyedül hálok,
Akármerre tapogatok, csak falat találok.
(Pt 41)

Hű szerelem, 12: Pt 48, 286, 385, (416), 419, 486. – 0127/3, 0275/4–5, 0284/3–4, 0337/1, 0343, 0355. Például:

40.

Apró szëme van a kukoricának,
Szép termete van a kedves babámnak.
Szép termetét el sem tudom felejteni:
Igy jár az, aki igazán tud szeretni.
(Pt 416)

Hajnali ének, 11: Pt 21/1, 121, 361, 421. – 045, 094, 0178/1? 0217, 0269, 0328? 0340? (katona). Például lásd a **173.** példát.

Búcsú szeretőtől, 11: Pt 84, (144), (174), 225, (269?), 367/1–2, 368/2. – 0109, 0234/1–2, 0252/(2), (0339/1). Például:

41.

2. A citrusfa levelestől, ágastól,
Kis angyalom, meg kell válnunk egymástól!
Ugy megválunk kisangyalom, egymástól,
Mint a csillag fényes ragyogásától.
(Pt 368)

Vigasztalódás hűtlenségen, 9: Pt (66/1), 68, (435). – (012/3), 027/2, 091/2, 0264/2, 0345/1, 0353/1. Például:

42.

Sárgabélű görögdinnye hasadj mëg!
Ha nem szeretsz, kis angyalom, üzend mëg;
Üzenetëd oly szivesen fogadom,
Árva szivem, babám, másnak ajánlom.
(Pt 435)

Rossz házasság, 8: Pt 108, 197, (287), 408. – 093/4, 0125/6, (0170), 0236/1. Például:

43.

4. Istenem, nagy dolog, ki egymást szereti,
Mégis a jó Isten össze nem vezeti!
De még nagyobb dolog, ki egymást gyülöli,
Mégis két vénasszony összeköszörüli.
(093)

Szerelmi vallomás, kijelentés, 8: Pt 150/2, 343/3, 473. – 0331/(1), 0332/2, 0333/2, 0339/2, (0343/1). Például:

44.

2. Tudod, babám, tudod azt az ëggyet:
Hogy én tëgëd igazán szeretlek.
Nincs is oj kincs, mijér(t) od'adnálak,
Mer én tëgëd holtig siratnálak.
(0332)

Szerelem elutasítása, 8: Pt 223, 245, 302, 429. – 0107, 0207/1, 0325/3, 0352. Például:

45.

Cintányérom jó a cukros bogácsa,
Fáj a szívem egy kis barna kislányra,
Énrám pedig senki szíve ne fájjon,
Úgy se megyek még én férjhez a nyáron.
(0352)

Szerelmi siker, dicsekvés, 8: Pt 27, (61), (255/1), 275/3, 390/1. – 023, (053/1), 079. Például:

46.

Túl a vizön, a tengörön
Rózsa teröm a kendörön;
Mindön szálon kettő-három,
Van szeretőm tizenhárom.
(Pt 61)

Társválasztás, 7: Pt 72, 224, 417. – 0130, 0182/1, 0274, 0339/3. Például:

47.

Ha még egyszer lán lehetnék, Jól megnézném, kihez mennék.
Megválasztanám a legént, Mint a piacon az edént.
Az edény közt a láboskát, A legény közt a Jánoskát.
(0274)

Kívánság, felhívás szerelemre, házasságra, 7: Pt 162, 188, 219, (260), 335/2, 475. – 0255/2. Például:

48.

Ez a kis lány mind azt mondja: vegyem el,
De nem kérdi, hogy én mivel tartom el:
Eltartanám tiszta búzakenyérrel,
Havasalji szép tiszta folyóvízzel.
(Pt 162)

Szerelmi panasz, halálvágy, 7: Pt 21/2–4, 67/2, 378, 391/2. – 078/2–3, 0308/2–5, 0391. Például:

49.

Kedves édesanyám, kedves édesanyám, mér szültél a világra.
Inkább szültél volna, inkább szültél volna, a kanyargós Tiszába.
Tisza vize vitt volna *ja* széles Dunába,
Most már nem is lennék, most már nem is lennék, senki megúnt babája.
(0391)

Szerelmi fohász, 6: Pt 60/1, 409/1.– 0183/1, 0339/1, (0341), 0371. Például:

50. 1. De szeretnék hajnali csillag lenni,
A babámhoz estére beragyogni.
Beragyognék hozzája, hajnalba,
Csókot kérnék tőle, de utoljára.
(0339)

Csalódás, nem jó szerelem, 6: Pt 394. – 0132/3–4, 0141/1, 0250, 0308/6–8, 0350. Például:

51. Szeress, szeress, csak nözd meg kit,
Met a szerelem megvakít, ihajja,
Ingömet is megvakított,
Örökre elszomorított, csuhajja.
(0250)

Vége a szerelemnek, 6: 0240/5? 0251/4–6, 0330/1, 0343/2, 0353/2, 0388. Például:

52. 1. Szakasztottam mályvát, pirosat.
Tartottam szeretőt, csinosat.
De már annak vége, vége van.
Már miköztünk, rózsám, harag van.
(0330)

Vigasztal(ód)ás, jó kívánság, 5: Pt 67/3, 155/2, 381. – 051/2, 0255/1. Például:

53. 3. Mëgvert az Uristen, de nem fáj,
Fügefalevele lehullt már,
Fügefalevele gyógyits mëg,
Régi volt szeretöm csókolj mëg.
(Pt 67)

Sikertelen, viszonzatlan szerelem, 5: 0179/1–2, (0251), 0314/3, 0324/1, 0326/1. Például:

54. 3. Szeretnélek, de nem mérlek.
Szeretnélek, csak nem mérlek.
Te mást szeretsz, attól félek, Te mást szeretsz, attól félek.
Haj lalala lalala.
(0314)

Kényszerített házasság, 5: Pt 73/2, (289), 403? – (0349/2–3), 0381. Például:

55. 1. Jaj, de szépen, jaj, de szépen megkéretett a babám,
De nem adott, de nem adott hozzá az édesanyám.
Adjon anyám, édes kedves anyám, kihez akar nem bánom!
Még én élek ezen a világon, szeretőmet sajnálom.
(0381)

Titkos szerelem, 4: Pt 195/1–2, (270). – 0101/2, 0248/2–3. Például:

56. 2. Édesanyám mondta nékem:
Minek a szerető nékem?
De én arra nem hajtottam, titkos szeretőt tartottam,
Titkos szeretőt tartottam, éhajja.
(0101)

Vágyakozás, 4: Pt 360, 367/3. – 0252/1, 0327/1? Például:

57. Bujdosik az elmém a szerelem útján,
Mint kis fülemüle körül az ég alján.
Mert a napnak is van délben megállása,
De az én szivemnek hozzád van vágyása.
(Pt 360)

Halott szerető, 3: Pt 404. – 0126, 0336/1. Például:

58. Ide látszik a temető széle,
Abba nyugszik az én szëmem fénye;
A koporsó öleli helëttem,
Most tudtam mëg, milyen árva lëttem.
(Pt 404)

Házasság ellen, 3: Pt 292, 484? – 032? Például:

59. Kerbe virágot szëdtem, lábam összetörtem,
De jól adta az Isten, hogy férhëz nem mëntem.
Férhëz mëntem volna, rossz uram lëtt volna,
Mástól féltëtt volna, sokszor mëgvert volna.
(Pt 292)

Féltékenység, 3: Pt 383. – (0183/1), 0385. Például:

60. 1. Be szeretnék az égen csillag lenni,
Minden éjjel az ég alján ragyogni!
Éjfél tájban megkerülném az eget,
Onnat nézném, hogy a babám kit szeret.
(0183)

Szerelmi üzenet (madárral), 3: Pt 433, 444/3. – 0100/3–4.
Titkos szerelem kiderül, 3: Pt 158, (382/2). – 0377/2.
Reménykedés, 3: Pt 444/4. – 0113/3–4, 0333/2.
Másét szeretni, 2: Pt (308). – 0349/1.
Távollevő szeretők, 2: 0125a, 0387.
Állapotos lány, 1: Pt 78.
Fogadkozás, 1: 0179.

61.

3. Ezért a kislányétt
Mit nem cselekedném!
Tengërből a vizet
Kanálval kimerném!

4. Még annál is többel,
Megtoldanám sokkal:
Ezër öleléssel,
Ezër annyi csókkal.
(0179)

Szerelem házastársak közt, 1: Pt 298.

62.

1. Nincsen nékëm kedvesebb vendégem,
Mind az én kis kedves feleségem.
Akárhogyan játszadozom véle,
Senki se hányja *jazt* a szemëmre.
(Pt 298)

Intelem, 1: 0308/1–2.
Szerelem kell, házasság nem, 1: 0125.

63.

7. Szeretőmnek szeretnélek,
De elvönni nem mernélek.
Mert csak azt hallom felőled:
Sohasëm lësz jó belőled.
(0125)

Ketten egyet, 1: 051/1.
Inkább menyecskét, mint lányt, 1: Pt (222).
Szemrehányás, 1: 0343/2.
Szerelem összesen: 472

Ezután lássuk az egyéb témákat. Legnagyobb csoport a
Bánat, kesergés, 54: Pt 2, 3, 59, 77, 89/1, 91, 96, 104/5–8, 122/1, 125, 127, 142, 145, (151), 153/2, 171/1, 173, 350, 355, 358, 398/2, 453. – 010/2, 013/1, 3, 047a, 047b/2, 047c, 065, 075, 080, 083/1–3, 092, 0101/3, 0104/2–3, 0105, 0123, 0129/4–5, 0132/1–2, 0135/1, 5–8, 0151/1, 3–7, 11, 0165, 0177/1–2, 0190/3, 0193/1, 0208/2, 0240/2–(4), 0251/1–2, 0253/1–2, 0254, 0256.

Lásd például a **12., 17–23.** példát. Talán ebben a témacsoportban alkotta meg a népköltészet a legmegragadóbb darabjait.

Táncdalok (vegyes tartalmú, kurjantásszerű, néha értelmetlen), 36: Pt (27), (38), (44/1), 57, (70), 254, 257, (260), 264, (265), 267, (289), 300, 301/1. – (01), (03), 012/4, (017), (024/1), 033, (038), (049), (053), 055a, 055b/1–2, (056), (057/1), 0115/2–3, (0167a), (0168), 0169, (0170), (0207/3), 0216, 0230, 0306. Például:

64. 1. Két ujja van, két ujja van a ködmennek,
Kerek alja a pëndëlynek,
Csivirintem, csavarintom,
Majd a fejedre boritom.
(Pt 301)

vagy

65. Nem láttam én télbe fecskét,
Most öltem meg egy pár csürkét;
Ettem annak szüvit, máját,
Csókolom galambom száját.
(Pt 254)

Táncdal, táncolásra vonatkozó szöveggel, 5: Pt 28, 58, 249, 299/1. – 0115/1. Például:

66. Száraz dió rotyogató,
Hegedűszó, muzsikaszó.
Tedd lë babám a szűrödet,
Hadd ugorjak ëggyet véled.
(Pt 28)

Halandzsa-szövegű táncdalok, 5: Pt 39, 43, (169), 303. – 0187. Például: „Ó mely sok hal terem a nagy Balatonba" vagy „Kincsem komámasszo-szo-szo-ro-szo rossz asszony" kezdetű közismert dalok.

Táncdal összesen: 46.

Bujdosó, 28: Pt 97, 102, 114, 117, 120/1, 130, 135/1–2, (143), 178, 185/3, 186/1, 191, 209/2, 322, 347, 352, (356). – 024/3, 047b/3, 069/2–4, 0104/4, 0129/2–3, 0140, 0146/2–4, 0151/9–10, 0177/3–6, 0190/2, 0193/4. Például:

67. Erdők, völgyek, szűk ligetek,
Sokat bujdostam bennetek.
Bujdostam én az vadakkal,
Sirtam a kis madarakkal.
(Pt 114)

68. 1. Elmënyëk, elmënyëk,
Hosszú útra mënyëk.
Hosszú út porából
Köpönyegët vészëk.

2. Búval és bánattal
Kisinoroztatom,
Sürű könyveimmel
Kigomboztattatom.
(Pt 97)

69. 3. Hazám, hazám, csendes hazám,
Bárcsak határodat látnám!
Látom füstjét, de csak alig,
Hogy az égen lengedezik.
(047b)

Ivó-mulató, 28: Pt 32, 69, 149, (169), 211/2, 215, 219b, 246, 247, 266, 282/1, 373, 436, (457?). – 05, (09), (017/1), 022/2, (024/1), 026/4, (038/3), 039, 042, 052/4, 054/1, 0125/1, 0221, 0223. Például:

70. Haragszik a gazda, Hogy mi itt mulatunk,
Vigye el a házát, De mi itt maradunk.
(042)

Pásztordal, 25: Pt 15, (38), 80, 81, 109 (orgazda), 128/1, 144, (168), 179, 186/2–3, 298/2–5, 320, 362, 389. – (03), 016/3–4, 026/1, 073, 074/1, 099, 0114, 0133, 0214, 0239/1, 0263. Például:

71. 1. Mikor a juhász bort iszik,
Szőke szamár szunnyadozik.
Ne szunnyadozz, szőke szamár!
Majd elmënünk a nyáj után.
(073)

Katonadal, bevonulás, 17: Pt 160, 163/2–3, 165, 206, 380, 386, 439, 446, 451. – 019, 064, 066, 069/1, 0152/2, 0336/4, 0342? 0375? Például:

72. 2. Besorozott katonának a német,
Most tapodom azt a tizennyolc évet.
Most vagyok az élet legszebb sorába,
Felöltözök abb' a szürke ruhába.

3. Mikor engem a főorvos vizitál,
Veregeti a vállamat, még megáll:
„No te fiú, jól leszel katonának,
Még pedig egy harminckettős bakának!"
(Pt 163)

Katonadal, búcsú, 14: Pt 139, 240/1, 323, 348, 349, 422, 423, 438b. – 090, 0183/2, 0279/1, 0356/1, (0377/1?), 0379/1. Például:

73. 1. Eddig való dolgom a tavaszi szántás,
Kertekben, rétekben füvet lekaszállás.
Immár ökröm helyén lovam a nyeregbe,
Szijj ostorom helyén kantárszár kezembe.

2. Eljött már az a nap, melyben kell indulni,
Házamtól, hazámtól bús szivvel távozni,
Kedves szüleimtől sirva elbúcsuzni,
Kedves hites társam árván itt kell hagyni.
(Pt 348)

Katonasors, 13: Pt 18, 20, 87, 135/3, 291, 370/1, 395. – 0183/3, 0276/2–3, 0311/4–5, 0374/2, 0392, 0394. Például:

74.

1. Megállj pajtás, hagy panaszolom el sorsom,
Miként áll az állapotom:
Inyës-finyës a putlikom,
Harmadnapba sincs prófontom.

2. Panaszolom a tisztemnek,
Nincs ereje a testemnek.
Mérges száját rám forditja,
Jézus-Krisztusomat szidja.
(Pt 87)

Katonadal, sorozás (verbuválás), 11: Pt 187, 194, 241, 372, 431. – 068/1, 0311/1–3, 0334? 0372, 0374/1, 0393. Például:

75.

1. Fehér habgya vagyon a Dunának,
Kedves fija voltam az anyámnak.
Kedves fija voltam az anyámnak,
Mégis besoroztak katonának.

2. Bodor hajam, mikoron levágták,
Kedves rózsám kötényébe hányták.
Nem volt annyi a hajamnak szála,
Mint amennyi könnyem hullott rája.
(Pt 194)

Katonadal, búsulás, 12: Pt 140, 141, (151), 154, 163/1, 410, 437, 450, 455, 456. – 0361, 0363. Például:

76.

1. Édesanyám, hol van az az édes téj,
Amellyikkel katonának neveltél.
Adtad volna tejedet a lányodnak,
Ne neveltél volna föl katonának.

2. Édesanyám, de szépen felneveltél,
Mikor engem karjaiddal rengettél!
Akkor mondtad, (hogy) jó leszek katonának,
Mégpedigen magyar Miklós-huszárnak.
(0363)

Katonadal, szabadulás, 9: Pt 240/3, 346/2, 428/1, 441, 445, 452. – 0152/3, 0279/2, 0356/2. Például:

77. 2. Kitőtöttem három évet, hat napot.
Kapitány úr, szalutálni nem tudok.
Majd szalutál az a bundás regruta,
Kinek hátra harminchat kis hónapja.
(0279)

Katonadal, haláljóslat, 7: Pt 161/2, 406, 415, 420, 428/2, 434. – 0139/1. Például:

78. 1. Megírták a levelëmbe:
Visznek a verekëdézsbe.
Ott nem lësz szabadúlásom,
Ott lëszën az én halálom.
(0139)

Katona dicsekvése, 4: Pt 205, 232, 233. – 0237. Például:

79. 1. Jól van dolga a mostani huszárnak,
Nem këll szénát kaszájjon a lovának,
Mer a széna porcióba van kötve, van kötve, de van kötve.
Gyere rózsám, tëdd a lovam elébe!

2. Édësanyám, ki a huszár, ha én nëm?
Ki nyergëli fël a lovat, ha én nëm?
Fëlnyergëlëm aranyszőrü lovamat, lovamat de lovamat,
Lërúgatom véle a csillagokat.
(Pt 232)

Katonaság említése, életkép, 2: 0336/3–4, 0373. Például:

80. 3. Országúton mennek a katonák.
Már messziről fújják a trombitát.
Elől jön a hadnagy, aki vezet.
Gyere, babám, fogjál velem kezet!

4. Nem fogok a hadnagy úrral kezet,
Inkább írok egy rózsás levelet.
Máma megírom, holnap elolvasom,
Holnap után el kell masíroznom. [Eredetileg: Masírozik a galambom]
(0336)

Katonaátok, 2: Pt 157. – 0370/1. Például:

81.

Verje meg az Isten a mészárosokat,
Mér vagdalták el a kis borju lábakat!
A szegény kis borju nem tud lábra állni,
Nyomorult bakának a hátán kell vinni.

(Pt 157)

Katonaszerető siratása, 2: 0379, 0386.
Katonadal összesen: 93.

Rabének, 17: Pt 89/2, 101, 106, 112, 113, 120/2–3, 148, 150/1. – 044, 088, 0103, 0117, 0118, 0129/1? 0137, 0138, 0276/4. Például:

82.

1. Hallottad-e hírét
Zalaegerszegnek,
Annak az átkozott
Fekete börtönnek?

2. Mikoron csinyáták,
Jaj de esett a hó!
Az átkozott börtön
Lejány-szomoritó.

3. Ne csodáld angyalom,
Hogy ily sárga vagyok:
Elmult kilenc éve,
Mijóta rab vagyok.

4. Kilenc egész vasat,
Amit elszaggattam,
A tizediket is
Jól megváslitottam.

5. Elfagynak a rózsák
Aj a tető dombján.
Én is elhervadok
A tömlöc ajtaján.

(0103)

Búcsú, 14: Pt 23, 66/2, 75, 122/2–3, 171/3–6, 176, 316, 412? 493. – 025, 0139/2–4, 0240/6, 0270, 0342. Például:

83.

1. Elmegyek, elmegyek,
El is van vágyásom.
Szilice faluba
Nincsen maradásom.

2. Akkol lësz, mikol lësz
Visszajövetelëm,
Majd ha egy szem búza
Száz keresztet terem.

3. Az pedig sosë lësz,
Hogy annyit teremjën.
Igy hát, kedves kisangyalom,
Haza ne várj engem!
(0270)

Házastárscsúfoló, 15: Pt 33, 50, 63, 65, 210, 248/2, 280, (287), 335/1. – 018, 020, 053/2, 091, 0261, 0309? (hiányos). Például:

84.

1. Megházasodtam, te Pista.
Feleségem a Mariska
Tisztaságra elég tiszta:
Kétszer seper egy hónapba.

2. Kënyeret is jól tud sütnyi
Kétszer kever kovászt neki.
Három napig min keleti,
Mégis keletlen béveti.
(018)

Lány-, legénycsúfoló, 7: Pt 31, 54/2, 277, 342, 430. – 07, 017/2. Például:

85.

1. Jánoshidi vásártéren, icate
Legényvásár lesz a héten, icate;
Ezresekér adnak egyet,
Jaj de drága, mégis vesznek, icate.

2. Jánoshidi vásártéren, icate
Kislányvásár lesz a héten, icate;
Két krajcárér adnak egyet,
Jaj de olcsó, mégsem vesznek, icate.
(Pt 430)

Restcsúfoló, 4: Pt 218, 251, 344. – 0243.
Pazarlót csúfoló, 4: Pt 14, 131, 275/2. – 0208/3.
Vénasszony-, vénlánycsúfoló, 4: Pt 250, 492. – 021/3, 0246/2.
Cigánycsúfoló, 4: Pt 30, 71, 336. – (0168).
Gyámoltalancsúfoló, 4: Pt 60/2–3, 124, 208/2, 213/2–3. Például:

86.

2. El is mennék, itt es ülnék,
Bánatimból kitérülnék.
Bánataim sokak, nagyok,
Magam gyámoltalan vagyok.

3. Kicsi vagyok, nagy az eszem,
Mikor adnak, akkor eszem.
Ha jót adnak, mind megeszem,
De ha ütnek, nem szeretem.

(Pt 60)

Papcsúfoló, 2: Pt 29. – 0236/3.
Falucsúfoló, 2: Pt 268. – 0322.
Parasztcsúfoló, 1: 087/3.
Csúfoló összesen: 47.

Betyárdal, 12: Pt 55, 152, 231, 326, 327, 396. – (09), 016/1–2, 074/2–3, 087/1–2, 0276/1, 0390.
Kérdéses, 12: Pt 93/1, 95, 209/1, 229, 293, 294, 296, 309/2, 368/1, 438a. – 0190/1, 0338.
Lakodalmas, menyasszonybúcsúzó, 10: Pt 181, 189. – 08, 068/2–3, 078/1, 0151/2, 0164, 0211, 0246/1, 0303/2–3 + 8–16 (4–7. ballada, amit mindig együtt énekelnek a többivel). Például:

87.

Mëgkötötték nékŏm a koszorút.
Ágaboga *ja* nyakamba borult.
Köttek bele széb zŏld rozmaringot,
Közepébe csokros búbánatot.

(0211)

Vegyes lakodalmas, 9: Pt 93/2, 172, 258, 479, 490. – 052/3, 054/2, 0304, 0307. Például:

88.

Mënyasszony, vőlegény, de szép mind a kettő,
Olyan mind a kettő, mint az aranyvessző,
Hej, mint az aranyvessző.

(Pt 490)

Lakodalmas, menyasszonyvivő, 6: Pt 379, 390/2. – 041, 0219, 0240/1, 0303/1. Például:

89.

Kocsira ládát, Hegyébe a dunyhát, Magam is fölülök.
Jaj, anyám, anyám, Kedves szülő dajkám, De hamar elvisznek!

(041)

Lakodalmas, menyasszonyfektető, 2: 0205, 0206. Például:

90.

1. Jobb itt a pusztánn, mint padlódëszkán.
Nëm lëszëk többé nyoszorú-leány.
Ha leszek, lëszëk, ïenyasszony lëszëk,
A vőlegénynek üdvösse lëszëk.

2. Haj dudú lëncse, barna mënyecske!
Ojjan a szëme, mind a szërëncse.
Ha lëszëk, lëszëk, mënyasszony lëszëk.
A vőlegénynek üdvösse lëszëk.

3. Üstér, aranyér, cifra ruhájér
El në vëdd a lyánt koszorujáért!
Inkább elvëhedd jámborságájért,
Előtted való szép járásáért.

4. Örül a Maris: fektetni viszik.
Jobban a Lajos, mert mellé fekszik.
Vessük më̈g tehát a szép nyoszolyát,
Kívánjunk nekik szép jó éjszakát!
(0206)

Lakodalmas, molnárcsók, 1: Pt (281).
Lakodalmas összesen: 28.

Bánat, halálvágy, 8: Pt 37, 244, 304. – 047c/3, 089, 0104/1, 0113/5, 0240/2. Például:

91.

3. Elmenyek a fődbe lakni,
Hogy ne taszigáljon senki.
Olyan házat csináltatok,
Ablakot rá nem vágatok.
(047c)

Életkép, 7: Pt (82?), 110, 208/1, 212, (457?). – 0249, 0335. Például:

92.

1. Szőlőhëgyën kërësztül mën a lëány öccsöstül,
Fehér nyaka gyöngyöstül, keszkenője csipkéstül.
Hej tini tini tini tini tini din din don.
(Pt 208)

Hazafias, történeti ének, 6: Pt (180), 193, 234, 369, 388, 485. Például:

93.

1. Ezërnyolcszáznëgyvenhatba
El këll mënni háborúba,
Ha ugy vagyon cédulázva,
Hogy elveszëk a csatába.

2. Keljetek fel Rákócziak,
Tü valátok magyar fiak.
Lássátok meg nagy romlását,
Magyar hazánk pusztulását.

3. Szép meghalni a hazáért,
Virtust tenni a nemzetért,
Most is halnak és születnek,
Nem lesz vége az életnek.
(Pt 180)

Játékdal, 5: Pt 199, 217, 470, 481. – 0316. Például:

94.

1. Két krajcárom volt nékem,
Két krajcárom volt nékem,
Nékem, nékem, volt nékem.
2. Elvittem a malomba, -lomba, -lomba, malomba,
3. Megőröltem a buzát ...
4. Hazavittem a lisztet ...
5. Süttem vele perecet ...
6. Megették a gyerekek ...
(Pt 481)

Summásdal, 5: 0347, 0362, 0364, 0376, 0382. Például:

95.

1. Édesanyám, ha bemëgy a szobába,
Rá-rátekint a sok vasalt szoknyára.
Édesanyám, minek az a sok vasalt szoknya,
Ha a lányát a répasor hërvassza!

2. Më̈g van már a cukorrépa kapálva.
Áldja më̈g az Isten, aki kapálta!
Áldja më̈g a hat hónapos summás lányokat!
Verje më̈g a fëlvigyázó urakat!
(0364)

Dudanóta, 5: Pt 5? 248/1. – (057), 058a–b, 063. Például:

96.

1. Aki dudás akar lënni,
Annak pokolba këll mënni.
Ott vannak a jó nagy kutyák,
Abbó lësznek jó nagy dudák.
(Pt 248)

Béresdal, 5: Pt 35, 104/1–4, 243. – 06, 0242. Például:

97.

1. Béres vagyok, béres,
De már elszegődtem,
Sej, itt az újesztendő,
Jön a szekér értem.

2. Sajnálom ökrömet,
Vas járom-szögemet.
Sej cifra ösztökémet,
Barna szeretőmet.
(0242)

Anya dicsérete, kérlelése, 3: 0127/2, 0135/2–4, 0332/1. Például:

98. 2. Édësanyám is árva vót,
Mégis én rám jó gondja vót.
Ej-haj, éjjel sütött, nappal mosott,
Jaj de keservesën tartott!
(0127)

Úrszidás, szociális ellentét, 3: Pt 330, 413, (439/2). Például:

99. Szép csárdásné kisétál az uccára,
Rajta van a nyári piros szoknyája,
Rajta van a nyári piros szoknyája,
Kutya szolgabiró sétál utána.
(Pt 413)

Verekedés, 3: Pt 166, 442. – 0380/1. Például:

100. 1. Ha bëmëgyëk, ha bëmëgyëk a berhida*j*i csárdába,
Hosszúnyelü kis fokosom vágom a gërendába.
Aki legény, az tëheti, aki meri, az vëgye ki!
Még az éjjel zsandárvérrel a nevemet írom ki.
(0380)

Halottas ének, 3: 0195, 0260, 0298. Például:

101. 1. Siralmas házamhoz kik idegyültetek,
Hideg tetemimet most körülvettétek,
Gyászos koporsómat bánattal nézzétek,
Szomorú pompára itt mëgjelentetëk.

2. Halál mind a vadász mindenkor lesbenn áll,
Ajtóknak küszöbén éjjel-nappal õrt áll.
Már sokat levág *j* a sebes kaszájával,
Gyarló *j*ember körül mindenkoron ott áll.
(0195)

Képzelet játékai, 3: Pt 103, 377. – 0226. Például:

102.

1. Egy nagy orrú bolha
Ugy nálunk kapott volt,
Ebéden, vacsorán,
Mindig nálunk lakott.

2. De annak a szeme
Olyan szörnyü nagy vót,
Mikor kinyitotta,
A ház világos volt.

3. De annak a körme
Olyan szörnyü nagy vót,
Hogy a ház oldalát
Mind lekörmölte vót.

4. De annak a hasa
Olyan szörnyü nagy vót,
Hogy a Duna vize
Mind bele rekedt vót.

(0226)

Halász, 2: Pt 190, 198.
Halott szülõ siratása, 2: Pt 153/3–4. – 080/1.
Üzenet (madárral), 2: Pt 9, (356).
Vigasztal(ód)ás bánatból, 2: Pt 17, 34. Például:

103.

Árva madár, mit keseregsz az ágon,
Nem csak te vagy elhagyott e világon!
Nékem sincsen éldesapám, sem anyám,
A jó Isten mégis gondot visel rám.

(Pt 17)

Öregség, 2: Pt 214, (270). Például:

104.

Ne hagyj el angyalom, megöregszem,
Lábaim nem birnak, megbetegszem.
Támadékom te legyél, nálam nélkül ne legyél,
Panaszimnak higyjél.

(Pt 214)

Tréfás átok, 2: 055/3, 070/2.
Tréfás, 2: 010/1, 0299/2.
Vendégküldő, 2: Pt 253. – 054/3–4. Például:

105. Eddig vendég jól mulattál;
Ha tetszenék, elindulnál!
Szaladj gazda, kapjál botra,
A vendéget indítsd útra!
(Pt 253)

Szegénysors, 2: Pt (282/2), 301/2.
Lány-, asszonysors, 2: Pt 47. – 093/1. Például:

106. 1. Z annya ő sziep lánnyát, Z annya ő sziep lánnyát
Nem magának tarca, Nem magának tarca.

2. Karján felneveli, Karján felneveli,
Szárnyára *j* ereszti, Szárnyára *j* ereszti.

3. Sz ő isz távál niezi, Sz ő isz távál niezi,
Had mász szidja sz veri, Had mász szidja sz veri.
(Pt 47)

Arató (szerelemmel), 2: 0149, 0284/2.
Áldás, 1: Pt 26.
Bölcsődal, 1: 0110.
Istenes, 1: 02.
Köszöntő, 1: Pt 203.
Szolgáló sorsa, 1: Pt 138.
Tűnődés jövendőn, 1: 0240/7.

107. 7. Víg volt nekem az esztendő.
De nem tudom, a jövendő
Víg lesz-e, avagy búszerző,
Vagy a szívem keserítő?
(0240)

Jobb élet vágya, 1: 0299/1.

108. 1. De szeretnék páva lenni,
Főispánnak lánya lenni,
A kiskertbe sétálgatni,
Tejarózsát szakítani!
(0299)

Rabló, 1: 0273. Kérdés, nem valami kialakulatlan ballada.

Tehát a szerelemről 49 témacsoport szól, egyéb témák 68 csoportba oszthatók. Természetesen egy nagyjából „teljes" anyag arányai némiképp változtatnának ezen a képen. De amellett, hogy a kis csoportok száma szaporodnék, ugyanakkor a nagyszámúak még

jobban megnövekednének. Vagyis az arányok lényegesen nem változtatnának az összképen. Kiemelkedő csoportot alkotnak a kesergőszövegek, a szerelmi szimbólumok, katonadalok és csúfolók.

A szerelem természetesen a legdöntőbb emberi élmény. De ebben is jellemző, hogy a szimbólumok után – amelyek a szövegekben megjelenhetnek egyaránt öröm és bánat kíséretében –, a legnépesebb csoportokat a szerelem akadályozása, a válás és a szerelmi bánat jelentik. A katonadalok nagy része is végtelenül szomorú, sőt néha egyenesen a halál fenyegető képe jelenik meg bennük. S nemcsak a „Kesergés" alá csoportosított szövegekből árad ez a végtelen szomorúság, hozzátehetjük a nagyobbak közül a „Búcsú"- és „Bujdosó"-szövegeket is, sőt a „Lakodalmas"-ok közül a menyasszonybúcsúzókat is. Akkor látjuk, hogy a népdal egésze valóban „kevés öröm vegyítve sok bánattal", ahogy Arany János jellemezte.

Rendkívül mély élményt árul el a szülőföldtől való elszakadás a népköltészetben; innen a „Búcsú"- és „Bujdosó"- (és egyes menyasszonybúcsúzó) szövegek megrendítő hangja. Pedig az az elszakadás többnyire csak néhány faluval távolabbra vagy a nyelvterületen belüli „idegen földre" való távozást jelentett. Érdekes ennek fényében látni a tömeges kivándorlást a 19. század végén, a népkultúra felbomlásának kezdetén!

Az ellenkező hangulatot képviselik a táncdalok, ivó-, mulatódalok és csúfolók. A magyar nép igen szellemesen tud csúfolódni. Ez az egyetlen nagyobb csoportja a vígságot megfogalmazó szövegeknek, amely „alkalom nélkül", spontán születik. A másik kettő ahhoz a kivételes két alkalomhoz kapcsolódik, amikor szinte egyedül volt illő, sőt kellett őrülni, tréfálni, kitörni a mindennapi komolyságból.

Aránylag kevés szöveg utal a testi szerelemre. De csak a közvetlenül kimondott formában. Közvetett módon már annál több utal rá, hiszen a szerelmi szimbólumok nagy része erotikus szimbólum, s éppen arra való, hogy azt a *költészet nyelvén* kifejezze. Mert igaz, a népköltészet rendkívül mély *szerelmi érzelmet* is kifejez, de mindig együtt látja a szerelmet annak testi mivoltával, s legtöbbször a kettőt együtt fogalmazza meg.

Nem kerültek bele kimutatásunkba a táncszók és a vőfélyversek, minthogy mindkét műfaj dallamtalan, egyiket sem éneklik, s így a két gyűjteményben nem szerepelnek. (Egyébként elég kevés szerepel belőlük az egyéb gyűjteményekben is.) De mindkettő a népköltészet határán van. A táncszó rögtönzött, s ennyiben képet ad a parasztság rögtönözni tudásáról, ritmusérzékéről és rímelő képességéről. De nagyon kevés közte az, ami esetleg közösségi gyakorlatban továbbél, s így átmegy a variálás szűrő-finomító munkáján. De erre nézve eddig, sajnos, nem folyt kutatás. Fokozottan érvényes ez a vőfélyversre, ami már a közösségi variáló megmunkálástól teljesen függetlenül mint egyéni „alkotás" jön létre. Természetesen megjelennek benne népköltészeti elemek, emlékek és sokszor népköltészeti „gondolkodás" is, de általában félnépi szövegek, sem a közösség, sem az igazi költők színvonalát nem képviselik.

Hozzátartoznék az arányokhoz az egyes dalok variánsainak számbavétele. Azok mennyisége néha rendkívül nagy lehet, még egy kisebb témacsoporton belül is, egy-egy közkedvelt dalszöveg esetén. Amíg a népdaltípusok variáns-mennyisége egy teljes népdal-kataszter segítségével nem áll összegyűjtve előttünk, nem tudunk erre nézve összefoglalóan nyilatkozni. Csak olyan esetben lehet számszerű áttekintésünk, amikor egy dallam összes változata egybe van gyűjtve az MNT valamelyik kötete számára, s a dallam olyan, hogy kizárólag vagy túlnyomóan egy szöveg tartozik hozzá. Ilyen például a „Zörög a

kocsi" kezdetű menyasszonyvivő vagy menyasszonybúcsúztató, vagy a „Haj Dunáról fúj a szél" kezdetű táncnóta. Mindkét szövegnek százakra rúgnak variánsai.

De nemcsak az a jellemző, amiből sok van: egy-egy ritka típus, egy-egy kevés változatban élő szöveg is lehet igen jellemző. Ilyen például a „vendégküldő", tulajdonképpen „vendégcsúfoló", arról, aki nem tud idejében elmenni (**105.** példa).

NÉPI MŰFAJOK

A témakörök után lássuk, milyen témákat vagy „műfajokat" tart nyilván a nép, amire külön nevet használ megjelölésül. Mindenekelőtt ilyen a *keserves*. Erdély, elsősorban a székelység és Gyimes megnevezése főleg azokra a szövegekre, amelyeket a „kesergés" témájában foglaltunk össze. Már Bartók és Kodály gyűjtése óta ismerjük a *„keserves"* fogalmát a népi használatból, de Kallós (1960) tudósítása szerint Gyimesben mindenkinek megvan a maga „keservese" – ez persze elsősorban a dallamra vonatkozik, de egyúttal arra a szövegegyüttesre is, amit az illető arra a dallamra szívesen dalolt. Egy-egy ilyen személyi „keservest" még temetésen is elhúztak a zenészek.

A nyelvterület másik oldalán, a Dunántúlon szintén általánosan ismert dallam- és szövegműfaj a *kanásznóta*. A kanásznóták leginkább 13–14 (esetleg 11–15) szótag közt ingadozó négy sorból állanak, és szövegük vagy valamiképpen említi a kanászt, vagy a testi szerelem néha vaskos megjelenítésével a táncdalok szokott hangulatát képviseli. Hasonló táncdalfajta a *dudanóta*, amelyben a duda, dudálás említése és a táncra, szerelemre utaló szövegrészek a jellemzők. Néha olyan dalt is dudanótának nevez a nép, amelyben ilyen szövegrészek nincsenek, de a dallamot régebben szívesen játszották dudán. Túlnyomó nagy részük 8 szótagos sorokból áll kétféle, nagyon elemi ritmusfajtával, amelyekről később lesz szó. A „műfajmegjelölés" tehát itt is, mint a keserves és kanásznóta esetében, dallamra és szövegre együtt vonatkozik. (Jellegzetes dudanóták: Pt 247–252, 053–063.) A *párosító* is népi gyakorlatban kialakult „műfaj" elnevezése. A párok összeénekelése – akár valóságosan meglevő, akár csak tréfásan vagy ugratásból emlegetett viszonyra utal – a fiatalság közös szórakozásainak kedvelt játéka volt. Néha azután lakodalomkor is alkalmazták a vőlegény és menyasszony „összeénekléséré". *Lakodalmas* minden olyan dal, amelynek szövege közvetlenül kapcsolódik a lakodalom szertartásának valamely mozzanatához, vagy vőlegényt és menyasszonyt emleget. Ezeket a lakodalom alkalmával éneklik. Olyankor természetesen mulatozás, dalolás is folyik, amikor sokféle dallam és szöveg előkerül, főleg szerelemről, házasságról szólók. Téves ezeket mind a lakodalmasok közé sorolni (mint sok esetben az MNT III. kötete teszi). Ismer a nép ezeken kívül még szőlőőrző dalokat, de ez már nem jelent műfajt a legtöbb esetben, csak olyan dalokat, amelyeket a lányok ez alkalommal szívesen daloltak – főleg szerelmi tartalmúakat. Egynémely dal szövege utal a szőlőőrzésre is, ezeket tarthatjuk a „műfaj" igazi képviselőinek. Az aratódalok már csak a szövegükben szereplő *arass, aratás* szó miatt kapták nevüket, funkciójuk nemigen volt magával az aratással kapcsolatban. A leginkább funkcióhoz kötött műfaj a sirató, de ezt nem a jelen fejezetben tárgyaljuk. Külön dallamfajtát és sajátos szövegeket jelentenek a gyermekeknek énekelt *altatók* és különböző játékos dalfajták, amelyeket többnyire a nagyon elemi gyermekjátékdallamokra énekelnek. (Borsai–Kovács 1975 közöl belőlük jellemző válogatást. Altatók: 1–32.) Egy részüket dallam nélkül mondják *(mondókák)*. Minden egyéb dal csak

nóta vagy dal. Itt kell még megemlíteni a népnyelvi gyakorlatban használt elnevezéseket a dalszövegre és dallamra. Az utóbbinak neve sokfelé még ma is: *hang;* ugyanott a szöveg: *nóta.* Ájban egy öregasszony nem tudott elénekelni egy balladát, csak a szövegét diktálta le, hiába faggattam a dallam után. Később a férje azt mondta neki: „Ha már a tanár úr szerette ezt a nótát, hát beszéld el nekem, majd én csinálok rá egy hangot" (Vargyas 1941: 24). Ugyanott mondta egy legény egy menyecskének: „Nem így van a hangja, itt nagyon felmész" (uo. 51). Vagy az előbbi, Amerikát megjárt öregember: „Ezt a hangot én adtam neki, a vers Tompa Mihály népdalja." Áji tapasztalataim után másfelé is hallottam a dallamot *hang*ként emlegetni. Míg a Dunántúlon modern kifejezéssel *áriá*nak nevezik, s a szöveg vagy *dal,* vagy *nóta.*

FORMAI CSOPORTOK

Tartalmi csoportok után lássuk a formai csoportokat, mindenekelőtt a metrikai lehetőségek szerint. Ez nagy általánosságban a versszak felépítésének különböző lehetőségét jelenti.

Azonban még mielőtt azok tárgyalásába belekezdenénk, le kell szögeznünk, hogy versszak van szabályosan ismétlődő, kötött szótagszám nélkül is. Vagyis nemcsak két lehetőség van: kötetlen, szabadon rögtönzött, különböző hosszúságú részek tetszés szerinti váltogatása, mint a siratóban, és a pontosan ismétlődő szótagszámú sorokból álló versszakszerkezetek. Ingadozó szótagszámú versszakszerkezetek is vannak, ahol a sorok vagy azoknak egyes ütemei különböző számú szótagot használhatnak fel, a versszak egysége, zártsága mégis egyértelmű és világos. Mindenekelőtt ilyen a kanásztánc, amely állandó lehetőségként váltakoztathatja a 4+4+4+2-t a 4+3+4+2-vel, a 14 szótagot a 13-mal, de ritkábban a 4+2+4+2, 4+2+4+1, 4+4+4+3 és hasonlókat is, sőt egész kivételesen a 4+4+4+4=16 szótag is megjelenik benne. Ugyanakkor a versszakok világosan lezárulnak, elkülönülnek egymástól. Ez nyilvánvalóan olyan régi állapot maradványa, amit rokon népeink dalaiban látunk, ahol a versszak szintén világos egység, a sorok szótagszáma bizonyos határok között azonban állandóan változik. Bizonyos magyar dallamokban meg is történik, archaikus területen, székelyek közt, de inkább Gyimesben, hogy a dallam hangismétléseit lehet szaporítani vagy csökkenteni, s így 8 szótagos sorokat vagy 6 szótagosakat váltakozva énekelni reá. Ilyen példát láthatunk 082–083-ban, ahol az előbbi végig 8 szótagos, az utóbbi – ugyanaz a dallam – hol 8, hol 6 szótagos, s mindkettőt ugyanaz az asszony énekli. A másik a 0151, ahol szintén egy igen archaikus dallamra énekel az asszony hol 8 szótagos, hol 6 szótagos versszakokat. Nyilván ilyen állapotot képvisel a középkori *Ének Szent László királyról,* amelyben 8 és 13 szótag közt váltakoznak a sorok (lásd Vargyas 1952: 103–112; 1966: 64–69), a négysoros versszakok viszont világosan felismerhetők dallam nélkül is.

Népdalaink e néhány kivételtől eltekintve, általában kötött versszakképletekhez igazodnak, amelyek szabályszerűen ismétlődő sorfajtákat, tehát szótagszámot alkalmaznak. Túlnyomó többségük négyszer azonos sorfajtával él: 4×8, 4×6, 4×12, 4×7 stb. szótaggal.

Leggyakoribb régi népdalaink közt a 4×8 és a 4×6 vagy 4×12. A két utóbbit ugyanis dallam nélkül nem lehet elválasztani egymástól: két 4×6-os versszak alkothat egy 4×12-es strófát. (Nem téveszthető össze természetesen egy egy versszakos, önmagában

megálló 4 × 6-os versszak.) Keserveseink és általában régi lírai dalaink nagy többsége ezekben a képletekben van megfogalmazva. A 6-osnak ritmikailag további tagolása van: 4+2, a 8-asnak 4+4. Ez abból a nyelvi törvényszerűségből fakad, hogy nyelvérzékünk a 4 szótagot egy egységnek érzi, a többet viszont kettőnek: az 5-öt 3+2-nek, a 6-ot 4+2-nek, a 7-et 4+3-nak, s az ilyen hosszú szavakat vagy összetartozó nyelvtani egységeket ilyen ütemekre tagolja; a 8 szótagost viszont lehetőleg két külön 4+4 szótagos szóból vagy nyelvtani egységből építi föl. A 8 szótagnyi egységet ugyanis csak egészen kivételes esetben, nagyon éles kezdő hangsúly és egyben lefutó nyolc szótagos nyelvtani egység esetében tudja kétütemes ritmusnak érezni, együtemesnek pedig sohasem. (Lásd ezekre is Vargyas 1952 és 1966 elemzését.) Legélénkebb ritmust a 4+3 tagolású 7-esben érzünk, ezért nem véletlen, hogy régi 4 × 7 szótagos szövegekre énekelt dallamaink *kivétel nélkül táncdallamok*, mint Bartók (1924: XXVI) feltételesen bár, de megállapította. Természetesen amióta kialakultak a különböző szótagszámú strófaképletek a dallamokban, azóta ezek már példaképül szolgálnak, hogy ilyen szövegek szülessenek rájuk; mégis bizonyára először a szövegekben ment végbe bizonyos szabályozódás, ahhoz igazodtak a kezdetben olyan szabad dallamok, amilyent ma már csak a siratóban látunk. (De ott is ott vannak a „kötött szerkezetű" siratók – MNT V. 202–212. sz. –, ahol szemünk előtt szabályozódik a dallam a teljesen vagy részben szabályozott szótagszámú, részben kötött versben mondott szöveg hatása alatt.)

Régi dallamaink és a hozzájuk tartozó szövegek – nevezzük őket régi stílusúaknak – mind a 4 × 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 és a változó szótagszámú, de 4 soros kanásztáncforma versszakaival járnak együtt. A 9-es *kizárólag* 4+2+3 tagolásban él – jellemző, hogy az új stílusú dalokban is csak így –, ami természetesen adódik egy hat szótagú szó vagy nyelvtani egység 4+2 tagolásából, utána pedig egy jól elváló 3-as egységből. Például:

109.

Erre gyere, erre nincsen sár.
Nincsen az ajtómon semmi zár.
Kinyílik az ajtó magától,
A szeretőm gyenge karjától.
(0329)

Az utolsó sor elmossa ezt a ritmust, mert dallam nélkül 4+5-be tagolódnék. Régi népdalban:

110.

Nem vagyok én oka semminek,
Édesanyám oka mindennek.
Mért nem adott engem olyannak,
Akit választottam magamnak!

A 4 × 10 és 11 szótag a régi dalokban aránylag ritka, annál népszerűbb az új stílusban: ez az új stílusú népdalok két legdöntőbb formai csoportja. A 4 × 12 éppen fordítva: a régi, ún. recitáló dallamainknak tipikus metrikai formája ez, igen sok ballada, egyházi népének, kesergő dal, régi koldusének, epikus ének formája; ugyanakkor az új stílusban nagyon ritka. Ha van, akkor a régi kanásztáncritmus szabályossá merevedett, kétszeres értékben (nyolcadok helyett negyedekben) mozgó ritmusformájával keveredik. Például:

111.

A nagy bécsi kaszárnyára rászállott egy gólya.
Vizet hozott a szájába regruták számára.
Mosdjatok regruták, mert porosak vagytok,
Azt csak a jó Isten tudja, mikor szabadultok.

Az új stílusú dalok s a rájuk énekelt szövegek ritkán 6, 7, 8, 9 szótagosak, legnagyobb többségük azonban 10 és 11 szótagos, illetve ha ennél hosszabbak, 12–23-ig, akkor már törvényszerűen megváltozik bennük a harmadik sor szótagszáma és ritmusformája. Ez nyilván az egyhangúság elkerülésére szolgál, mert e dallamok formája kivétel nélkül AABA, tehát egyetlen sor háromszor ismétlődik, s az eltérő harmadiknak ezért van eltérő ritmikai-metrikai felépítése is. Ez a fogás különben a rövidebb dalokban is jelentkezik olyan formában, hogy a harmadik sorban valami sorkitoldás, aprózásból eredő szótagszám-szaporodás van, hogy a nagy többségben levő ABBA zenei formát változatosabbá tegye.

Ennek ellenkezőjére is van példa: amikor a kitoldott vagy hosszú három sor közt egyet – a harmadikat – megrövidítik, elhagyják a toldást, s ez adja a változatosságot. Például:

112.

Elmentem én a vásárra, Kata,
Tyúkot vittem a vásárra, Kata,
A tyúk árát mind megittam,
Odahaza jól kikaptam, Kata.

(0335)

Régi népdalaink túlnyomóan 4 sorosak és izometrikusak (vagyis minden soruk egyenlő szótagszámú). Új stílusú dalaink is kötelezően 4 sorosak, sok köztük is az izometrikus forma, de még nagyobb tömegben található a már említett, „szabályos heterometrikus" forma, ahol a harmadik sor szótagszáma (és ritmusa) elváltozik.

Vannak azonban 1–2–3–5–6 soros dalaink is, és a heterometrikus formáknak is sokféle fajával találkozunk különböző eredetű dalaink közt. Lássuk először a különböző *sor*számú formákat.

Egysoros dallam – sztichikus forma – egyedül az erdélyi regösénekekben maradt fenn:

113.

Porka havak esedëznek, de hó reme, róma.
Nyúlak, rókák játszadoznak, de hó reme, róma,
...

(Pt 462)

Kétsorosnak csak akkor vehetünk biztosan egy szöveget, ha a két sor nem tagolható tovább, tehát vagy két rövid sor alkot egységet, vagy olyan hosszabb sor, amely nem tagolható olyan két egységre, ami önálló sornak lenne tekinthető. A magyar ritmusérzék ugyanis legkisebb önálló sornak az 5 szótagos egységet tudja elfogadni. Kétsoros például:

114.

1. Elmënék a zöld erdőbe sétálni,
Leülék ëgy zöld fa alá nyugodni.

2. Nyugvásimban elaluván oly szépën,
S odajöve filibili szép madár.

3. Hoza nékëm körme között cédulát,
Abba hozá szép szeretõm szándékát.

4. Maros mellett két szép zõd ág, hajlandó,
Rëá szállott két szép madár, illendõ.

5. Ëgyik madár Angi József, illendõ,
Másik madár Szabó Katalin, hajlandó.
(Pt 227)

Ebben ugyanis a 11-es sorok csak 8 + 3-ra volnának oszthatók, ami nem ad két önálló sort; két-két sor viszont világosan összetartozó egység, ami a tartalomból is következik, s helyenkint a rímekből is. Egyébként igen nehéz a kétsorosság megállapítása szövegben – dallamban ez a periódus-formában nyilvánvaló volna, ami egyébként a magyar népdalban úgyszólván ismeretlen. A szöveg ugyanis még két-két rím esetén is felfogható AABB rímpárnak, s a sorok négyenként is alkothatnak egységet. Kivéve, ha így a végén maradna egy kétsoros egység, vagyis fél versszak.

Teljes biztonsággal lehet viszont megállapítani a háromsoros strófát. Ez szövegben vagy úgy jelentkezik, hogy két különbözõ sor után a másodikat megismétlik:

115.

A katona a menyecskét
Erdõszélbe csalogatta,
Erdõszélbe csalogatta.
...
(Pt 216)

– s ilyenkor zeneileg a harmadik sornak eltérõ a ritmusa, vagy a harmadik sor refrén:

116.

1. El kéne indulni, mëg ké' házasodni,
De még az a kérdés, kit kéne elvënni.
Jaj jaj, jaj, jaj, jaj, jaj, kit kéne elvënni?
(Pt 72)

Vannak olyan háromsoros dalaink is, ahol a refrén megszakítja a szöveget:

117.

1. Kocsi szekér, kocsi szán.
Még a télën libi libi lim lom,
Lomzati bom bom lëszëk lány.

2. Jövõ télen, ha élek,
Férhez megyek, libi libi lim lom,
Lomzati bom bom, ha vesznek.

3. Ha nem vesznek, maradok.
Ugy is csak el- libi libi lim lom,
Lomzati bom bom lakhatok.
(Pt 475)

Végül vannak olyanok is, ahol három teljesen egyenlő sor alkotja a versszakot:

118.

1. Nézd a huszárt, mikor az masérozik!
Négyesivel, sorjába, büszke káplár utána.
Kürtös fujja trombitát a városba.

2. Nézd a bakát, mikor az masirozik!
Kettesivel, sorjába, rongyos káplár utána,
Csiszëg-csoszog a baka a nagy sárba.

3. Én meg csak úgy huszárosan, csinosan
Csizmám hordom vikszosan, sarkantyúm pallérosan,
Ölelem a lányokat huszárosan.
(Pt 233)

Az ötsoros forma is ritka a magyar népköltészetben, de van egy ötsoros dalunk, amely sok variánssal van elterjedve a nyelvterületen. Ebben a dallam ötsoros, a szöveg sorismétléssel segíti az egyébként négysoros versszak ráéneklését:

119.

Lóra csikós, lóra, Elszaladt a ménes,
Elszaladt a ménes.
Csak egyedül maradt A pányván a nyerges.
(Pt 7)

(Ismétléssel oldja meg az ötsorosságot Pt 170, sőt a dallam ötsorossága is ismétlésből keletkezett: Pt 14, 135, 184.) Látszólag ötsoros a szaffikus versszak késői formája, amiről alább lesz szó, valamint az olyan $AA^5b + bA$ formájú dalok, ahol a harmadik sor két (esetleg ismételt) motívumból van összetéve, tehát tulajdonképpen egyetlen bővült sornak kell felfognunk (Pt 392, 393, 433). Külön megítélés alá tartoznak az olyan dallamhoz tartozó szövegek, amelyeket mint „Jaj-nótákat" tart számon a népzenekutatás (Pt 58, 304–311, 0247–0254, továbbá Vargyas 1981: 124–127. példa). Ezekben a négysoros, 8 szótagos dalok különböző sorismétléssel vagy sorkihagyással, refrénszerű toldalékokkal 2–7 soros, 8 és 11 szótagot váltogató versszakokká bővülhetnek-rövidülhetnek sokszor egyazon előadás keretén belül is különbözően, s a szöveg részben ismétlésekkel, részben „jaj jaj jaj" toldásokkal, „la-la-la-la" és hasonló megoldásokkal követi a dal bővüléseit. Így lehetnek köztük 3 és 5 sorosak is, sőt ezekben a dalokban bővülhet ki a sor 16 szótagossá is két 8-as összerakásával (Pl. Pt 309 3 × 16-os, Pt 306 4 × 16-os). A szövegek természetesen 8 szótagos sorokból állanak, amelyeket duplán tesznek egy-egy zenei sor alá. Ez a fejlődés Erdély közepén, a Mezőségen indult meg, valószínűleg újabb időben, legföljebb 150 éve, és érte el legnagyobb fejlettségét; szórványosan a székelyekhez és Szatmár–Szilágy megyébe is elterjedt, sőt a szatmári románok is átvették.

Külön kell megemlékeznünk a hatsoros formáról. Egy ilyen dallam szintén nagy népszerűségnek örvend, közeli rokona, ha nem variánsa az idézett 5 soros dalnak, mert sokszor szövegük is azonos: 029 = Pt 7. Szövege többnyire („Lóra csikós, lóra, Elszaladt a ménes" vagy „Ködölik a Mátra, eső akar lenni") megismétli a 2. és 4. sort, tehát szövegileg nem hatsoros, csak ismétléssel kibővült négysoros.

Vannak viszont szabályosan hatsoros dalaink, 2×7+7+6 vagy 2×5+5+6 szótagszámképlettel, ahol a 3. és 6. sor általában refrén, néha a 3–6. mind az. Ezek igen elterjedt táncnóták vagy lakodalmasok. Lásd a 458. lapon már említett dalokat:

120.

Zörög a kocsi, Pattog a Jancsi, talán értem jönnek.
Jó édesanyám, nevelő dajkám, De hamar elvisznek.

– és a **36.** példát.

Kevesebb variánsa van egy 8+8+3, 8+8+3 formájú dalnak: Pt 34. Meg kell emlékeznünk egy sajátságos versszaktípusról, ami egyetlen szöveghez – igaz, balladához – kapcsolódik: a *Rossz feleség* formája ez, ami különböző variánsaiban különböző sorokból áll, de abban mind megegyezik, hogy egy szabályosan két nyolcasból álló bevezetés után különböző számú 6 vagy 7 szótagos sor következik.

Fontosabb ennél lírai szövegeink számára a 16–18. században átalakult szaffikus versszak.

Mielőtt a különböző heterometrikus formákat áttekintenénk, szólni kell arról a néhány ritka dalról, amelynek mind a négy sora 5 szótagból áll. Ezeket mind idegen eredetű dallamra éneklik. Egy osztatlan, parlando ritmusú dallamra a következő balladaszerű éneket:

121.

Puszta malomba
Cserfa gerenda,
Ott sétál sírva
Bagoj asszonka.

(Kallós 1970: 134. sz.)

Ugyanez a szöveg 2+3 tagolású feszes ritmusú dallamra: 0315. Lírai (párosító) dalban:

122.

1. Szántottam gyöpöt, Vetettem gyöngyöt,
Hajtottam ágát, Szedtem virágát.

2. Az erdűn járó A Márton Szidi,
Utána járó A Vörös Dezső.

(Pt 261)

Egyébként az öt szótagos egységet nyelvünk jól ki tudja alakítani, a 2×5 formában, tehát tízesben – eltérően a közönséges 4+4+2 formától – néha alkalmazza is (Pt 479), valamint különböző hosszúságú sorokból álló versszakokban. De ezek általában mind műköltészeti-műzenei hatás alatt keletkezett formák, és aránylag ritkák.

Ugyancsak műzenei-műköltészeti eredetű a szaffikus versszak, amely 16–18. századi átalakult formájában él a néphagyományban.

Erről később részletesen szólunk, itt legyen elég annyi, hogy két egyenlő hosszú (8–14

szótagos) sor után következik egy összetett, dallamban motívumismétlő vagy szekvenciázó (= lejjebb vagy magasabban ismételt, ismételgetett), szövegben rímelő, kibővült sor, s lezárja egy rövid negyedik. Például:

123. 1. Addig këll a vasat verni, amíg tüzes,
Minek az az erszény, aki mindig üres?
Pénzt këll abba tenni, hogy legyen min venni
Ráncos csizmát.
(0228)

Vessünk végül egy pillantást a különleges, heterometrikus képletekre. Figyelmen kívül hagyva az eddig tárgyaltakat, valamint az olyan heterometriát, amely „Hej" és hasonlók beszúrásával keletkezett, a következőket sorolhatjuk fel a Pt-hez csatolt metrikai mutató alapján (amely beledolgozta a Kodály-tanulmány 65 szövegközi példáját is, tehát 560 dallamról ad áttekintést): 5+5+8+5: 3, 6+6+4+6+6+4 (ugyanez a metrikai képlete a Gergely-járásnak is): 1, 6+6+8+6: 7, például:

124. 1. Elmëgyëk, elmëgyëk, El is van vágyásom,
Ebbe rongyos kis tanyába Nincsen maradásom.
(Pt 84)

6+6+8+8: 1, 6+6+10+9: 1, 6+6+10+10: 1, 6+8+6+10: 1 (a két utóbbi a Szent Iván-napi szokáshoz tartozik, tehát nem a szorosan vett lírai költészet darabja. De ebben a kimutatásban az egész magyar népköltészetet vettük számításba, beleértve a balladákat is, mert a metrika „közös ügy"), 7+7+4+7: 1, 7+7+5+5: 2, például:

125. Teli kertem zsályával, Szép a legény párjával,
Gyöngyöm, violám, Aranyos almám.
(Kodály–Vargyas 1952: 55. l.)

7+7+6+6: 1, 7+7+6+7: 3, például:

126. Kivel hâtâ az éjjê? Ëgy szép szölke legínnyê.
Haj rúzsám, ivolyám, Csókúd mëg a két orcám.
(Kodály–Vargyas 1952: 56. l.)

7+6+7+6: 3 (lásd például Pt 470-et), 7+6+8+6: 1, 7+8+10+17: 1, 7+7+7+7+11: 1, 7+11+7+11: 2, 7+9+9+9: 1, 8+5+6+5: 1, 8+5+8+5: 5, például:

127. 1. Varga Zsuzsa bű szoknyája, Sejrom rececе,
Megakadt a kapufába, Sejrom rececе.
(Pt 230)

8+6+4+6: 1, 8+6+5+6: 1, 8+6+6+6: 1, 8+6+8+5: 1, 8+6+8+6: 5 (az utolsó nem tartozik oda, mert kétsoros), például:

128. 1. Sugár magas, sugár magas A nyárfa teteje,
Halvány sárga, halvány sárga Annak a levele.
(Pt 384)

8+6+8+10+6: 1, 8+7+8+7: 2, 8+8+6+7: 1, 8+8+7+7: 1, 8+8+8+6+6: 1, 8+8+10+8: 1, 8+8+12+8: 1, 8+8+10+10: 1, 8+8+10+11: 1, 8+8+8+8+11: 1, 8+8+11+11: 1, 8+11+8+11: 1 (a másik „Jaj-nóta"). Vagyis az 560-ból 59 darab tartozik 36 típusba. Pedig a Pt anyagában benne van Bartók (1924) gyűjteménye is, amely a különböző metrikai típusokra hoz példákat, valamint Kodály tanulmányának (Kodály–Vargyas 1952) példái is, ahol a történeti és összehasonlító tárgyaláshoz válogatott, többnyire különleges darabok szerepelnek. Tehát az egész népdalkincshez képest „sűrítetten" vannak a különlegességek.

Azonban mindenképpen leszögezhetjük, hogy a régi népdalok négysoros, izometrikus formái és az új stílus kibővült izometriája mellett, ami típusban is, variáns-mennyiségben is a legnagyobb tömeget képviseli, rendkívül sok és sokféle másmilyen versszaktípus is található a magyar népköltészetben, ami sokféle hatásról és sokféle átvételről tanúskodik.

Különben a népköltészet metrikai és formai problémáit a zene felől közeledve részletesen tárgyaltam népzenei könyvemben (Vargyas 1981: *Ritmus és metrum, Forma* fejezetekben), a nyelv felől megközelítve pedig két verstani könyvemben (Vargyas 1952; 1966). Az ott előadottak jól kiegészítik az itt szükségképpen rövidre fogott tárgyalást.

A FORMA KÜLSŐ KERETEI

SORISMÉTLÉS

Hátra van még néhány olyan formai sajátság, amelyek ugyanúgy nem érintik a tartalom belső felépítését, a „belső formát", mint a metrika. Ilyen mindenekelőtt a sorismétlés, ami a népköltészetnek – éspedig nemcsak a magyarnak – igen archaikus stílussajátsága. Láttuk a **20–21.** példában e költői fogás hatását: a művészien megfogalmazott sorok megismétlése fokozza a költői hatást. Ez a példa is mutatja, hogy a költészetben nem érvényes a közbeszédből elvont „redundancia" fogalma: az ismétlésnek hírközlésértéket csökkentő volta. A művészi „hír" az ismétléssel nyomatékot kap, fokozódik. Balladáinkban még sokszor találkozunk ezzel a fogással, s régies területeink: Gyimes, Moldva, korábbi gyűjtésekben a Székelyföld még bőven szolgáltatott rá példát lírai dalokban is. Szomszédaink, a szlovákok, románok, délszlávok szövegeiben is gyakran találkozunk vele, s régiesebb kultúrájú nyelvrokonainknál, a cseremiszeknél, csuvasoknál még igen nagy részét teszi ki a közölt anyagnak. Vikár–Bereczki (1971) cseremisz anyagának 320 közölt dalából 68 teljes, 9 olyan ismétlés, ahol az első sor van kétszer, utána ismételetlen, gyakran refrénszerű, értelmetlen szótagok következnek. Összesen 77, ami az egésznek 24%-a. A csuvasoknál még nagyobb az arány: 350-ből 130, illetve 58, összesen 188, vagyis 56%! Nálunk már nem érdemes százalékos arányt számítani, a kiválasztott darabok közül a következőkben találjuk: Pt 355, 08, 047a, 0105, 0107, 0108, 0125, 0140, 0252, 0253, 0254 és 0309, valamint részlegesen Pt 139/4–5 és 140/2. Tehát az első székelyektől, a többi Gyimesből, Mezőségből és Moldvából, újabb gyűjtésekből. Például:

129.

1. Ha folyóviz vónék, bánatot nem tudnék,
Ha folyóviz vónék, bánatot nem tudnék.
Hëgyek, völgyek között szép csëndesën folynék,
Hëgyek, völgyek között szép csëndesën folynék,

2. Martot mosogatnék, füvet újítanék,
Martot mosogatnék, füvet újítanék,
Szomjú madaraknak innyok adogatnék,
Szomjú madaraknak innyok adogatnék.

(Pt 355)

Kallós Zoltánnak mondták a gyimesiek (Kallós 1960), hogy a keserves nem is igazi, ha nincs megkétszerezve. Nyilvánvaló, hogy régebbi időkben ez a vonás általánosabb volt a magyar nép gyakorlatában is.

A fenti példán egy másik törvényszerűséget is megfigyelhetünk, ami viszont már általános a magyar népköltészetre (amennyire más népek költészetét is alkalmam volt áttekinteni, ez máshol is nagyjából így van): egy verssor, ami egy zenei sorral azonos, mindig egy önálló mondat, vagy legalábbis egy szorosan összetartozó mondattani egység, amely a mondat további részétől jól elválik. Ha például az előbbi példát 6 szótagos sorokra bontanánk 12-es helyett, akkor is megvolna ez a tagolás: a két versszak 1–2. sorában a tagolás is mondatvégre esnék, a 3–4. sorokban pedig szorosan összetartozók maradnának együtt, illetve válnának szét:

Hegyek-völgyek között / szép csendesen folynék
Szomjú madaraknak / innyok adogatnék

– vagyis a verssornak értelmi egységgel kell egybeesnie, annak végével kell zárulnia. Az „átkötés" (enjambement) tehát hiányzik a (magyar) népköltészetből.

Újabban mégis – két-három példában – megpróbálta a nép ezt a lehetőséget is, azonban mindig a különleges formai játék kedvéért. Nézzük meg a következő új stílusú, közismert dalt.

130.

Előtték a jobb lábamat, folyik piros vérem.
Nincsen nékem édesanyám, ki bekösse nékem.
Gyere kisangyalom, kösd be
Sebeimet, gyógyitsd meg a bánatos szivemet.

Csakhogy a dallam itt kétértelművé teszi az átkötést. Amint látjuk, a harmadik sor egy ütemmel rövidebb. A folytatás pedig – az utolsó sor első üteme – variálja az AABA formában ismétlődő sorkezdetet úgy, hogy az szinte az előző sor folytatásának érződik. Ugyanakkor felismerhetően variánsa az első két sor első ütemének is. Vagyis érezhetjük a 3–4. sort úgy is:

Gyere kisangyalom, kösd be sebeimet,
Gyógyitsd meg a bánatos szivemet.

Leginkább azonban úgy érezzük, hogy ez a két sor elválaszthatatlanul összekapcsolódik egy mindkettőhöz tartozó résszel. Ugyanezt a játékot látjuk a következő két dalban is:

131.

Bárcsak lányokat is soroznának.
Engem a rózsámhoz osztanának!
Kipucolnám a rüsztungját, (kardját)
Kardját, Csókolom a piros száját.
(0341 – variáns)

132.

Kassa felől sej haj, Kassa felől tornyosodik a felhő.
Jönnek már a magyar fiúk befelé.
Sok anyának ott harcol a (jó katona gyermeke)
Jó katona gyermeke, édesanyja de hiába nevelte!
(Vargyas 1960–1963: II/2. 120. l., 358. sz.)

(Lásd még a **107.** példát.)

RÍM

Népdalainknak, ahogy a 19. századi gyűjtések óta ismerjük, már állandó formai eleme a rím. Balladáink között még sok az olyan régies szöveg, amely rímtelen, de lírai népköltészetünkben ez rendkívül ritka. A rímelést, még ha nem is virtuóz formájában, de állandóan alkalmazza a nép. Igaz, ez túlnyomórészt ragrím vagy asszonánc; néha az utóbbi elég távoli is, inkább a magánhangzók hasonlóságára korlátozódik. Ritkán azonban találunk meglepően virtuóz rímeket is, természetesen sohasem sorozatban, hanem gyengébbek közt itt-ott feltűnve.

133.

1. Amoda *ja* bokor *mellett*
Három juhom hatott *ellett*.
Van már juhom, van bárányom,
Szerethetsz már kisangyalom!

2. Letörött a kútam gémje.
Hol itatok holnap délre?
Kék pántlikát kötök rája,
Ugy itatok tiz órára.
(0239)

Mások:

134.

...
Ki az rabságomnak *örül*, Kés járja a szive *körül!*
(Gr. 73A 6c)

135. ...
Száraz ág el*lobban*, a szerelem *jobban*,
Eszemadta.
(Pt 484)

136. 2. A csitári hëgyek alatt rígën lëesëtt a *hó*.
Azt hallottam, kisangyalom, véled esëtt el a *ló*.
...
(Pt 444)

Van aztán néhány ritka eset, amikor négyes rím is nagyon jól sikerül:

137. 3. Csak az a szivemnek ne*héz*, Téged ölel idegen *kéz*,
Az én szemem távolról *néz*, A nagy bánat majd meg*emészt*.
(Pt 128)

Itt azonban bizonytalan, hogy nem egy 16–17. századi költemény részlete maradt-e fenn, vagy annak továbbélő hatása alatt született. (Hasonló eredetű lehet a négyes rím Pt 358-ban.) Mindenesetre újabb népköltészetünk már kitűnő rímekkel is dicsekedhet.

Ugyanakkor pont fordítva áll a dolog a betűrím tekintetében ballada és líra között. Míg a balladából betűrím-sorozatokat lehet kimutatni, s egyes találós kérdésekből, mondókákból is, nem is szólva a regösénekről, addig a lírai népdalban egészen ritka. Például:

138. *Sz*ürke *sz*amár *sz*omorkodik ...
(MNT VIII.)

Ennek variánsaiban viszont az alliteráció más szavakkal is megvalósul:

139. *Sz*öke *sz*amár *sz*omorkodik ...
(MNT VIII.)

vagy

140. *Sz*öke *sz*amár *sz*unnyadozik.
(073)

– ami az alliterációs gyakorlat még élő emlékére mutat (lásd erről részletesen Vargyas 1955). Kétségtelen azonban, hogy a lírából hamarabb kiszorult, mint a balladából és egyes archaikus műfajokból.

REFRÉN

Már gyakoribb, de általában mégis ritka a refrén dalainkban.

Anyagunkban 24-et találunk: Pt 70, 71, 72, 172, 215, 217, 223, (224?), 230, 246, 280, 291, 459, 474, 475, 476, 477, 478, (481, itt a refrént az ismételgetés képviseli), 482 és 01,

023, 039, 040. Ezekből kettőt már láttunk (**116–117.** példa), s továbbiak: **142–143.** példa.

Legtöbbször heterometrikus versszakformával jár együtt, vagy háromsorossággal, s túlnyomórészt idegen jellegű dallammal. Nyilvánvaló, hogy idegen hatásra került a magyar népköltészetbe. Kivételesen négysoros, ötfokú, magyar dallamra is énekelnek refrénes szöveget.

141.

Mikor engem férhez adtak,
Tizënhárom pendelyt adtak,
Tra la la la la la la la la la la.
Tizënhárom pendelyt adtak, tralala.

(Pt 172)

Vagyis a refrént szövegismétléssel kombinálták ebben a 8 + 8 + 11 + 11 szótagú, heterometrikus strófában. Néhány esetben a refrénben virágot, illetve virág névvel a szerelmest emlegetik. Kodály idéz ilyen refréneket:

142.

Az gondulod, mindig igy lësz,
Hogy szeretőm soha nëm lesz?
Haj rúzsa, haj, heje-huja haj.

(Kodály–Vargyas 1952: 55. l.)

vagy

143.

Cipëllő szájó kevíl mënyasszony!
Szíp bacskor szájú kevíl völegíny!
Rúzsa szivem, rúzsa lelkëm haj, virágom, haj!

(Kodály–Vargyas 1952: 56. l.)

Lásd még a **116–117.** példát.

BELSŐ FORMA

SZIMBOLIKA

Ha most, a forma külső keretei után a belső felépítést, a fogalmazás sajátságait is akarjuk látni, vagyis a belső forma sajátságait akarjuk megismerni, mindenekelőtt a népköltészet gazdag szimbolikájával kell megismerkednünk. E szimbolika első felismerője és magyarázója Lükő Gábor (1942) volt. Azóta tisztán látjuk, hogy a népdalokban sokszor emlegetett virágok, gyümölcs- és színnevek határozott jelentéssel bírnak, s a nép rajtuk keresztül áttételesen tud kifejezni gondolatokat, elsősorban a szerelemről és a tőle elválaszthatatlan erotikus élményről.

Legáltalánosabb virág-szimbólum a rózsa, ami már annyira közhellyé vált, hogy a szeretőt „rózsám"-nak nevezni mindennapos dolog még a közbeszédben is. Néhány szebb rózsa-szimbólumot közismert népdalszövegekből idézhetünk. Az egyik legáltalá-

nosabbat már idéztük a **29.** példában: „Édesanyám rózsafája, Én voltam a legszëbb ága." Már nem is szimbólum, hanem megszólításban használt „jelző" a következő:

144.

Hej, rózsa, rózsa, ékös vagy,
Hajnali csillag-fényös vagy.
Ëgyenës vagy, rózsám, mint a nád,
Nékëm nevelt az édësanyád.
(MNT VI. 347. sz.)

Elvontabb a következő:

145.

1. Rózsát ültettem a gyalogútra,
Hogy szeretlek, csak az Isten tudja,
Megtagadom apámat, anyámat,
Mégsem hagyom árván a babámat.
(0337)

Hogy milyen út az a gyalogút, azt későbbi példákban fogjuk látni, de már a 2. versszak eleje is sejteti:

146.

2. Elhordta a szél a gyalogútat.
Járnék hozzád, babám, de nem szabad.
...
(0337)

A következőben nem a szeretőt, hanem a szerelmet jelenti:

147.

1. Déltől estig nyillik a piros rózsa.
S bárcsak eddig se szerettelek volna!
Jobb lett volna az én árva szívemnek:
Hadtam volna békit a szerelemnek.
(027)

Valószínű, hogy a déltől estig, vagyis rövid ideig nyíló rózsa a rövid ideig tartó szerelmet jelenti – vagy hogy estére már nem nyílik, az a szerelem nem teljes voltát fejezné ki.

A Szent Iván-napi (népünk szerint Virágos Szent János-ünnepi) tűzugrásnak egyértelműen szerelmi vonatkozású, párosító részében éneklik a következő éneket:

148.

Rózsafa nëm magos, Ága elágazott,
A tëngërën átal hajlandozott.
Ëggyik ága hajlott Bëdë Gáspár udvarába,
Másik ága hajlott Fülöp Rózsi udvarába.
(Pt 466–467)

És ismét lírai dalban:

149. 1. (S a) magyarózdi torony alja, (S a) magyarózdi torony alja
Körös körül bazsa rózsa, Körös körül bazsa rózsa.

2. Nem szakitok, nem kell rózsa,
Tiéd úgy sem leszek soha.
Tiéd úgy sem leszek soha, csuhaja.
(0107)

Vagyis rózsát szakítani annyi mint a (testi) szerelmet élvezni. Ezt a következő még félreérthetetlenebbül fejezi ki:

150. 1. Gërëncséri ucca Végig piros rózsa.
Szállj lë kocsis az ülésről, Szakajts ëggyet róla.

2. Lë is szakajtottam, El is hërvasztottam.
Gërëncséri lányok közül Ëggyet választottam.
(Pt 387)

Néhány szöveg szinte megmagyarázza a szimbólumot:

151. Hërvadj, rózsám, hërvadj, Mer az enyim nem vagy.
Ha az enyim volnál, Különbet nyilonnál.
(Pt 245)

152. 1. Két szál pünkösdrózsa Kihajlott az útra.
El akar hervadni, Nincs ki leszakitsa.

2. Nem ám az a rózsa, Ki a kertbe nyilik,
Hanem az a rózsa, Ki egymást szereti.
(Pt 226)

153. 2. Mink vagyunk a rúzsák, Mink szërëttyük egymást,
Szép piros hajnalba Mëgölëljük ëgymást.
(Pt 242)

154. 1. Addig a lány talpig bazsarózsa,
Míg a legény maga jár utána.
De ha a lány jár a legény után,
Elhervad az, mint a rozmaringszál.
(Vargyas 1960–1963: II/1. 74. sz.)

Nyilván a rózsa élénk színe, s talán még inkább erős illata magyarázza szerelmi jelkép szerepét. Erre vall, hogy a rozmaring is egyike a legkedveltebb szerelmi szimbólumoknak, ahol már nemigen jön számításba a szín, annál inkább az erős, bódító illat.

155. Végig mentëm a tárkányi, sej, haj, főuccán,
Betekintettem a babám ablakán.
Éppen akkor vetëtte meg paplanyos ágyát,
Rozmaringgal sëprëtte ki pingált szobáját.
(Pt 424, variáns: Pt 411)

Vagyis készült az esti szerelemre. Hasonlóan egyértelmű a következő:

156.

4. Amoda le van ëggy erdő, jaj de nagyon messzë van!
Kerek erdő közepében két rozmaring-bokor van.
Ëggyik hajlik a vállamra, másik a babáméra,
Igy hát kedves kisangyalom enyém lëszel valaha.
(Pt 444)

A rózsához és rozmaringhoz hasonlóan erős illatú virág az ibolya vagy viola. Egy finom erotikájú új népdalunk a következőképp alkalmazza:

157.

1. Kék ibolya búnak hajtja a fejit.
Mert az égből nem öntözik a tövit.
Szállj le, harmat a kék ibolya száraz tövére!
Most találtam egy igaz szeretőre.
(0367)

Egy virág van, amelynek nincs illata, csak erős színe: a tulipán. Amilyen gyakori a díszítőművészetben, annyira ritka a népköltészetben. Egy szép példája:

158.

Arra alá a Baranya szélben
Kinyillott a tulipán a barázda-szélben.
Ëgy két szál, három szál,
Csalfa voltál rózsám, megcsaltál.
(0215, variáns: Pt 237)

Nyilván többször is megcsalta, ha legalább három szál tulipán virágzott ki ott a barázda-szélen, ahol különben nemigen szoktak virítani közönséges tulipánok. A díszítőművészet olyannyira kedvelt tulipán-motívumának viszont már nem a népdal szín- és illatemléke az oka, hanem a női test vonalának hasonlósága, ami a képi ábrázolásokban annyira feltűnő.

Az **52.** példában láttuk a mályvát ugyanilyen szerepben. A rozmaring pedig, amit eddig világos szerelmi szimbólumként láttunk, az alábbi táncdalszövegben talán a szerető megszólítása vagy megnevezése:

159.

1. Sej rozmaring, rozmaring, Lëszakadt rólam az ing,
Van már nékëm Kövesdën, Ki mëgvarrja az ingëm.

Sőt a folytatás is ugyanígy alkalmazza a rezedát:

2. Sej rëzëda, rëzëda, Karcsu a lány dërëka.
Karcsúnak is këll lënni, Karcsú legény öleli.
(Pt 27)

Végül már meghatározatlanul csak virág a szerelmes:

160.

2. Tán azt tudod te virág,
Belőled áll a világ?
Nálunk is van egy virág,
Abból sem áll a világ.
(Pt 54)

A sok virág együtt: a virágos kert. Nem véletlen, hogy Európa-szerte a virágos kert a szerelem helye. (A németeknél *Lustgärtelein*, lásd Vargyas 1981: 285–286 és Vargyas 1980b: 37/c, d, j, 1646 előttről, de valószínűleg a késő középkorból.) Egy igen jellemző példája a következő:

161.

1. Ëgy gyënge kis madár hozzám kezde járni,
Virágos kertëmben, virágos kertëmben fészket kezde rakni.
Azt a sok irigyim észbe kezdék fogni,
Madárka a fészkét abba kezdé hagyni.

2. Csiriplő madárka, bánatim hordója,
Pënditsd mëg nyelvedet, pënditsd meg nyelvedet gyönyörü nótára.
Hagyd sürü bánatim fëlpanaszolását,
Dalold el lelkëmnek az fëlvidulását.
(Pt 155)

Itt egyúttal láttuk, hogy a szerető igen sokszor madárként szerepel a szövegekben. Ezért a sok, madarat megszólító ének rendszerint a kedveshez szól (például **27.**, **30.** stb.).

További példák a kertnek „szerelem helye" jelentésére:

162.

Ëgy kis kertet keritëk, Abba rózsát ültetëk;
Szomszédasszon kis lánya Rákapott a rózsára.
(Pt 488)

Az **59.** példában, amikor a lány rosszul sikerült szerelmét áldja, mert rossz házasság lett volna belőle, azzal jelzi a szerelem rossz voltát, hogy a kertben szedte a virágot, és közben összetörte a lábát. Nyilvánvaló, hogy a kert már nemcsak a szerelem helye, hanem általános szimbóluma is.

Talán a virágoknál is jelentősebb a szerepe az erotikus szimbolikában néhány gyümölcsnek. Ennek azonban szintén a formai hasonlóság az alapja. Az alma például világosan a hátulról látott női testre emlékeztet. Szimbolikus szerepére számtalan példa hozható. Csak a szerelem felvillantására alkalmazza a következő:

163.

Alma a fa alatt, nyári piros alma.
Haragszik rám a szeretőm édesanyja.
Engem gyaláz, engem tesz a vesz a szóra.
Szeretem a fiát, nem tehetek róla.
(Őcsény; Vargyas gy. 1932. Lásd 0369-et is)

Már többet árul el a következő:

164. Udvaromba van ëgy kerek almafa,
De nëm tudja sënki, mi terëm rajta.
Terëm azon hű szerelëm, rozmaring a párjával,
Mért is éllëk én a más babájjával?!
(0349)

Régóta köztudott, hogy a félbe vágott alma azt jelenti, hogy nem tartanak igényt az udvarlásra. Ahol viszont három piros almát tesznek ki láthatóan, az meg a biztatást jelenti. Világosan fejezik ki ezt a dalszövegek:

165. Mit nékem eggy almát kétfele vágni,
Mit nékem a szeretőmtől elválni!
...
(MNT VI. 617. sz. és még sok ugyanebben a típusban)

vagy

166. Három alma egy tányérba, mind piros.
A legénynek lányhoz járni nem tilos.
(Őcsény; Vargyas gy. 1932. Variáns: Vargyas 1960–1963: II/1. 175/13. vsz.)

S egy kevésbé ismert:

167. Piros almát kétfelé szokták vágni.
Barna legény, nem muszály hozzám járni ...
(MNT VIII.)

168. 1. Piros alma kigurult a sárba,
Ki felveszi, nem teszi hiába.
Piros almát felveszem, megmosom,
A rózsámat ölelem, csókolom.

2. Piros alma ne gurulj, ne gurulj,
Kisangyalom ne búsulj, ne búsulj.
Bizony, bizony, nem is búsúlok én,
Úgy is tudom, a tiéd leszek én.
(Pt 192)

Itt talán valami szégyenbe keveredett lány szerelméről lehet szó. Bár a sár, a víz, a sárgázolás gyakran jelenik meg szerelemmel kapcsolatban, s nem lehetetlen, hogy itt is szimbolikus jelentés lappang. Például:

169. Kiöntött a Tisza a partjára,
Kis pej lovam térdig jár a sárba,
Sáros kantárszára a kezembe,
Gyere kis angyalom az ölembe.
(Pt 405 = 0344)

„Erre gyere, erre nincsen sár ..." – mint láttuk a **109.** példában.

170.

2. Meguntam má hozzád járni,
Sáros patakot gázolni.
Hidat fogok csináltatni,
Azon fogok hozzád járni.
(024)

Valami hasonló lappang az **5a,c** példában is. S talán még világosabb a 05/2. versszakban: „Túr a disznó, ha rétre möhet, Tartok én szeretõt, ha löhet." S a híd is a nagy árvízzel vagy sárral kapcsolatban jelenik meg:

171.

Elvitte *j*az árviz az pallout,
Kirül gyënge rózsám beléhout.
Në fél rózsám, në fél, nem hadlak,
Nyujtsad a kezedët, kihúzlak.
(Pt 486)

172.

Széles vizen keskeny palló, lejestem.
Rólad rózsám minden gondom leveszem ...
(Kodály–Vargyas 1971: 23. l.)

Az almához hasonló a szerepe, de már egyértelmüen testi szerelem megvalósulására utal a szilva-szimbólum:

173.

1. Éva, szívem, Éva, Most érik a szilva,
Teritve az alja. Fölszedjük hajnalra.

Éjjel nem szedegetik a szilvát, annál inkább a szerelmet. Ezt a dal folytatása világosan el is árulja:

2. Bárcsak ez a hajnal Sokáig tartana,
Hogy a szerelemnek Vége nem szakadna!
(Pt 21)

Vagyis a középkorban általános *hajnali ének (aube, Tagelied)* műfajába illesztették bele a magyarok a szilva erotikus jelentését.

174.

Túll a vizën, Tótországon,
Szíva terëm a zöd ágon,
Szakasztottam, de nem ëttem,
Búra terëmtött az Isten.
(Pt 275)

A bánat nyilván nem egy hitvány gyümölcsért van, hanem az általa jelzett testi szerelem hiánya miatt. S hogy egészen kétségtelen legyen, hogy mindez nem belemagya-

rázás, hanem *képi szemléleten* alapuló áttételes kifejezés, azt a következő, egyáltalán nem áttételes szöveg igazolja:

175.

Szép a pina, mert fekete.
Jézus Krisztus teremtette.
Lökött bele *szilvamagot,*
Köréje meg prémet rakott.

(Vigh Rudolf kéziratos gyűjtése)

Ennek alapján már biztosra vehetjük, hogy a következő dalban is szerelmi sikerről számol be az énekes:

176.

Hull a szilva a fáról, Most jövök a tanyáról.
Ej haj ruca ruca Kukurica derce.

(Pt 70)

A dió (és kisebb mértékben a mogyoró) a férfi-genitáliákra emlékeztette az énekeseket: a herékkel való hasonlatossága alapján vált erotikus szimbólummá. A legvilágosabb példát ezúttal egy francia balladaszerű ének adhatja: „Házunk mögött van egy kis (kerek?) erdő; oda megyünk diót szedni. Szedtem hármat, megettem hármat, kilenc hónap mulva beteg lettem..." stb. Mintha erre rímelne a magyar balladaszerű ének Nyitrából:

177.

1. Megbetegült Szabó Kata a diósba.
A diósba, a diósba, mogyorósba.

2. Kérdi tőle édësanyja, hogy mije fáj?
Sëm szívem fáj, sëm szívem fáj, sëm fejem fáj.

3. Sem szivem fáj, sem szivem fáj, sem fejem fáj,
Csak vagyok én, csak vagyok én szerelëmbe.

(0305)

Balladában a háromszoros gyermekgyilkos anya teherbe esését a következő sorok jelzik:

178.

1. Szabó Vilma kiment a kis kerbe,
Lefeküdt a diófa tövébe.

(Vargyas 1976: II. 69. sz.)

Már egészen elmosódott, s csak az általános és köztudott szimbolikus értelmet villantja föl a szentiváni ének egyik refrénje:

179.

Há *ja* gyivó mëgírik, á levele lëhullik.
Roppán gyivó, mogyoró levél álatt.

(MNT II. 261)

S talán a szeretőtől való elválást jelzi a következő katonanótában a diófalevél:

180.

Le le lehullott a diófa levele.
Kalapom mellé hullott a levele.
Hallod-e babám, mit fütyül a rigó?
Sorozó levelem most írja a bíró.
(0372)

Végül a gyümölcsök közül a meggy is idetartozik: meggyet szedni annyi mint csókolózni.

181.

2. Hoca babám jobb kezedët!
Forduljunk ëgyet, forduljunk ëgyet!
Onnat mënyünk a mëggyesbe,
Hogy szëdjünk mëggyet! 3–4. sor ism.

3. Leszëdte *ja* német lëány
Mindën ágáról, ágabogáról.
Hërvadjon el két szép rózsa
Két orcájáról! 3–4. sor ism.
(0275)

Rendkívül gazdag volt a középkorban a szín-szimbolika alkalmazása még magasabb körökben is. A szín-szimbolikát Erdélyi Zsuzsanna (1961) tárgyalta részletesen. Itt megelégszem a sárga szín jelentésének bemutatásával. Az ugyanis a legáltalánosabb a népköltészetben, s mindig a szerelem megromlását vagy esetleg már a szerelem romlott fajtáját jelenti népdalainkban. Nem hiába jelölték a középkorban sárga színnel a rossz nőket.

182.

Sárga virág, ha leszakajtanálak,
Mint mondanál rózsám, ha elhagynálak?
Mit mondanék? Ha így hozta az idő!
Ritka most az igaz szivű szerető.
(Pt 398)

Más:

183.

Sárgul már a fügefa levele, hideg akar lenni,
Mi dolog az, hogy a kis angyalom nem akar szeretni.
Szeress kis angyalom ...
(Pt 447, variáns: 0384)

184.

1. Sárgalábú kis pacsirta
Szárnya *ja* eget hasíjja.
Hasíjja a szép csillagos eget,
A szeretőm másat szeret.
(0326)

185. Sárga kukoricaszál,
Kapálatlan, kapálatlan maradtál,
Szőke legény, barna lány,
Öleletlen, csókolatlan maradtál.
(Pt 196)

S a **42.** példában a sárgabélű görögdinnye meghasadása is az utána következő hűtlenséggel van párhuzamba állítva. De lehet szerelmen kívüli jelentése is: valami az életben megromlik.

186. Sárga vagyok, mint a nyárfa levele.
Elsárgított őfelsége kenyere.
Fél funt kenyér, egy icce víz jár ki számomra.
Ne csudálják, ha el vagyok sárgulva.
(0394)

Egy előbbi példában a fügefa levele sárgult meg: nem véletlenül. A fügefa, cédrusfa, citrusfa mind a szerelem szimbóluma.

187. Jaj de szépen cseng a lapi, hëzzád megyek rózsám lakni,
Ha hëzzád nem megyek lakni, száradjon el ez a lapi.
Száradjon el *fügefástól,* mér maradtunk el egymástól,
Száradjon el fügefástól, mér maradtunk el egymástól.
(Pt 306)

188. 1. A *babám kertjébe* vagyon ëgy cédrusfa,
Ahhoz vagyon kötvel ëgy szép pejparipa.

2. Pántlika kantárja, arany a zablája.
Kedves kisangyalom, të vagy a gazdája.
(046)

Ezért van, hogy az **53.** példában a szerető, akit megvert az Isten rossz házassággal, fügefalevéllel gyógyíttatja magát, s mindjárt meg is mondja, hogy fogja a szerelem gyógyítani: „Régi volt szeretőm csókolj meg!"

De miért van paripa kötve a cédrusfához a „babám kertjében"? Mert a legények legeltették a lovakat, ökröket, a lányok a ludakat. Ezért a ló, ökör a legény jelképe, a lányoké pedig a lúd. Megint csak a szentiváni éneket idézzük a maga biztos szerelmi szimbolikájával, párosító énekeivel.

189. Ki jökrei ësznëk a nagy hegyek alatt?
Ëj, ott is ott ësznëk a Bëdë Gáspáré.
Fordítsd, Rúzsi, fordítsd az én ökreimet,
Majd én is elfordítom a te ludjaidat.
(MNT II. 228)

De tele van ugyanevvel a szimbólummal a lírai népdal is. A **24.** példában ugyanaz a jelentése, mint a lónak az „Elejbe, elejbe" kezdetű **26.** példában. Egyúttal itt már azt is megfigyelhetjük, hogy válik a szimbólum egyre elvontabbá és önállóbbá. Itt már nem párhuzamként szerepel, hanem az ismert szimbolikus jelentés a háttérben marad, és a képet reális tartalma szerint folytatják és fejlesztik tovább. Ugyanilyen, már-már homályos jelentésű a következő:

190.

Kihajtottam Virág ökröm a rétre,
S a harmatot leverettem előttem.
Rég nem hallom, rég nem hallom Virág ökröm harangját.
A szeretőm mással éli világát.

(0300)

Világosabb volt a ló-szimbólum a **26.** példában. A lúd szerepe félreérthetetlen *A gunaras lány* derűs balladájában:

191.

1. Fölmöntöm a magas dombra
Gangos gunarammal.
...

2. Arra jött a biró fia
Arany buzogánnyal,
...

3. Agyon dobta a ludamat,
...

(Vargyas 1976: II. 160. sz.)

– amiért a lány azután annyira túlzásba hajtja követelését, hogy végül megkaphassa cserébe a biró fiát vőlegényül; vagyis a megtörtént szerelmet akarja vele jóvátetetni.

Láttuk az előzőkben a kis kert, a virágos kert jelentését. Hasonló jelentésű a „kis kerek erdő" is, bár valószínűleg reálisabb hasonlóság alapján. Itt valószínűleg szintén a női testre való emlékezés húzódik meg a háttérben. Már láttuk, hogy a rozmaring két bokra a kerek erdő közepében nyílik. Egy hasonló szövegben ugyanúgy:

192.

Erdő, erdő, kerek erdő, jaj de messzire ellátszik,
Közepibe, közepibe két szál rozmaring virágzik.
Egyik hajlik a vállamra, másik a babáméra,
Lehajtom a bús fejemet babám ölelő karjára.

(Pt 448)

Valószínű, hogy ugyanaz a képi emlékezés, ami a kis, kerek erdővel a nő erotikus emlékét idézi fel, tette a sok kalászost is a női genitáliák jelképévé. A kender, árpa, zab, búza mind ilyen minőségben jelennek meg a dalok szövegében. A **46.** példa, valamint a következő egyaránt a szerelemmel hozza párhuzamba a kenderen termő rózsát, ha két különböző fogalmazással is.

193. Túl a vizen, a tengeren rózsa termett a kenderen.
Minden szálon kettő-három, jaj Istenem, ki lesz párom!
(023)

A sok rózsa egyikben a dicsekvést, másikban a választás nehézségét teszi „érthetővé". Rózsa ugyanis csak akkor teremhet a kenderen, ha a kender a női testet jelzi, a rózsa pedig a szerelmet, ami rajta megterem.

194. Virágos kendërëm Elázott a tóba,
Ha nëm szeretsz rózsám, Në járj a fonóba.
(0106, variáns: Pt 24)

Itt a kender elázása a tönkremenését jelenti. De lehet az utalás a szerelmi aktusra is:

195. 1. A kendërëm kiázott,
A tóba kicsirázott.
Jaj, be lelkëm kendër vót,
Kiét szivem majd mëghót.
(Pt 54)

A zab és az árpa szembeállítása a lányt – talán szüzet – és a menyecskét jelképezi:

196. Kis pej lovam nëm szereti a zabot,
Kocsmárosné árpájára rákapott.
Mer az árpa nëm is olyan mint a zab,
Igaz kislány nëm is kell az magyarnak.
(Pt 222)

A kenderen kiviruló rózsa nagyon költői áttétele a közvetlen testi emlékezésnek. Van persze vaskosabb megfogalmazás is:

197. Gyere rózsám a kenderbe,
Nézzük, mi van a pendelybe!
Mandula van a gatyába,
Szép lyuk a bőrtarisznyába.
(MNT VIII. 1082)

Az „Így tedd rá, úgy tedd rá" refrénű táncnótáknak általában erotikus vagy legalábbis szerelmi tartalmuk van, minthogy egy jellegzetes táncdallamhoz kapcsolódnak. Ezekben a búza jelenik meg mint valószínűleg női erotikus szimbólum:

198. Kipattant a búza szeme,
Nem tom, rózsám, szeretsz-e te.
Igy tedd rá, úgy tedd rá ...
(MNT VIII. 390)

Van azután olyan változat is, amelyben már többet hallunk:

Kipattant a búza szeme. Gyere babám az ölembe!
...
(MNT VIII. 973. sz.)

A búza is hasonló módon emlékeztet a lányra, mint a kender, s az, hogy már kipereg a szeme, az érettségét jelenti, esetleg a szerelem megtörténtét is. Erre vall, hogy az ellenkezőjét is szokták jelezni, az „éretlenséget":

199.
Amott egy nagy tábla búza, A Tiszának van hajolva.
Kincsemadta Borcsa.
Még a fejét ki se hánta, Már négy kepés körülállta.
Kincsemadta Borcsa.
(MNT VIII. LVI. típusban)

S a piros és sárga színek szép ellentétével összekapcsolva:

200.
2. Búza, búza, három tábla búza.
Közepibe van egy tearózsa.
Széle piros, a közepe sárga.
Adj egy csókot, kisangyalom, utoljára!
(0336)

Vagyis a széle még piros, mert még utoljára megcsókolja, de a sárga a közepén már jelzi a választ. S a búzatábla közepén a szokatlan tearózsa ugyanazt jelzi, amit a kenderen termő rózsák, mint az előbb láttuk.

S nyilván a búzában taposott út, vagy egyszerűen a közte levő út is a női testnek egy még részletesebb képét idézi az emlékezetbe. Olyan szövegekre gondolok, mint:

201.
17. Zöd buzába keskeny a gyalogút.
Ez a kislány jaj de hamar rámunt.
...
(Vargyas 1960–1963: II. 72. sz.)

S ennek tudatában másként értjük a közismert dalt is:

202.
A bolhási kertek alatt, Kata
De sok utak vannak arra, Kata!
Minden legény egyet csinál,
Aki a babájához jár, Kata.
(Kodály–Vargyas 1971: 44. l.)

Itt is, mint sok más áttétel esetében mindkét értelem ugyanazt jelenti. A reális is: hogy a lányhoz járó legények ösvényt taposnak ki, de az áttételes is: hogy másfajta utat is

csinálnak, de azt már nem kinn a természetben. Ez a kettősség finomítja az erotikus jelentést. Végképpen áttolja már az „út" jelentését a költői síkra a következő:

203.

Ere gyere, ne menj ara!
Jobb út van ere, mint ara.
Ere van a Rózsaucca,
Kisangyalom gyalogútja.
(MNT VIII. 929, lásd még Pt 255, MNT VI. 408/3)

Láttuk már a zab jelentését. A zabaratás tehát ugyanazt jelenti, mint a rózsa leszakítása.

204.

A szuhai kertek alatt
Barna legény zabot arat.
Zabot arat a fekete lovának,
Szeretőt keres magának.
(0325)

Végül a köles is csatlakozik az előzőkhöz:

205.

2. Kertem alatt van egy tábla köles.
Az *éjszaka* benne ált a *deres.*
Rám becsültek kilenc véka kölest.
Látod, babám, mind teérted van ez.
(0291)

A „rám becsültek" rész a kép reális „folytatása", de hogy mindez a szeretőért van, valamint az éjszaka és a ló nem hagy kétséget afelől, hogy itt is áttételről, szerelemről van szó.

Amint a szilva(mag) a női genitáliára emlékeztet, ugyanezt teszi a hal formája is. Már nagyon ősi kultúrák összekapcsolták a hal alakját a női genitáliákkal. Sumér és görög istennő-ábrázolásokon a lábak közé halat tettek, s ugyanezt magyar díszítőmotívumon a *tulipán belsejében* találjuk (lásd Hoppál 1981: 1–4. kép). Az idetartozó népi szövegek elég világosan fogalmaznak.

206.

A Kákicsi hid alatt *Nyárson* sütik a halat.
(Refrén)
Keszkenőbe takarják, A legénynek ugy adják.
(Refrén)
(MNT VIII. 739)

A híd alja nem alkalmas sütésre-főzésre, másra viszont igenis alkalmas. Világosan kimondja egy másik szöveg:

207. 1. Hej az ózdi nagy híd alatt
Hej az ózdi nagy híd alatt
Folyik a szerelem patak
Folyik a szerelem patak.

2. Aki abból vizet iszik
Aki abból vizet iszik
Babájától elbúcsuzik
Babájától elbúcsuzik.
(0108)

A *nyárs* emlegetése pedig az előbbi dalban egyértelmű: azzal már átmegyünk a férfi-genitáliák világába. A „keszkenőbe takarják, a legénynek ugy adják" rész pedig már szinte nem is áttétel, de azért még nem is reális megfogalmazás. S ha a halat mint női genitáliát már megismertük, akkor a következő példa nem hagy semmi kétséget:

208. Szeretem a halat sülve, A kis leányt hanyatt dülve,
Igy tedd rá ...
(MNT VIII. 965)

Szeretem a csuka halat, Barna kislányt hasam alatt
...
(MNT VIII. 965)

S a következő példában szintén a reális értelem van kihangsúlyozva, de mögötte lehet érezni a hal másik jelentését is:

209. 1. Réce, ruca közbe Hal van a veſizben,
Gyere, kis angyalkaom, Fogjuk ki belőle.
(0284)

NB. a 2–4. versszak is mind szerelemről szól. Ezek után nem nagy merészség feltételezni, hogy a betyárballada kezdetén a „Kocsmárosné, nékem halat süssék kend" (Pt 458) is többet jelent, mint egyszerű vacsorakérést: azt a mást, amit a betyárok általában a kocsmárosnéktól szoktak megkapni.

Láttuk, hogy a „kis kerek erdő" erotikus emlékezésre vall; ugyanarra vall a *tó* is bizonyos esetekben.

210. Hideg sincsen, mégis befagyott a tó,
Ihatnék a babám lova, a fakó.
Viszek baltát, vágok léket, *kereket,*
Hagy igyon a babám lova eleget.
(MNT VI. 629)

Vagyis kierőszakolja, hogy az a tó beengedje „inni" a lovát. A befagyott tó a következő dalban is a szerelem lehetetlenségét akarja kifejezni:

211. 4. Hideg sincsen, mégis befagyott a tó.
Szeretőm sincs, mégis rólam van a szó.
(Vargyas 1941: 7. példa)

Hideg nélkül a tó nem fagy be, de a szerelem helye igen. Nem lehetetlen, hogy már elhomályosult vagy számunkra nem világos szimbólum van a következő dalban is:

212. A szilágyi halastó, halastó,
Belejestem kocsistól, lovastól,
Jaj Istenem, ki vesz ki, ki vesz ki,
Lessz-e hozzám ojan szíves valaki?
(070)

Közvetlen utalás az aktusra, illetve annak hiányára a következő:

213. Kicsi csupor kanál nélkül. Mit ér a lány legény nélkül.
(Refrén)
(Áj; Vargyas gy. 1940)

Nem ment bele a köztudatba, pedig Lükő Gábor is említette, hogy az *eső* is erotikus emlékeket idéz fel a nép képzeletében. (Talán a víz áradása és a sár is ennek a képzetnek rokona.) Több száz változatban gyűjtötték össze a következő táncdalt:

214. Tulsó soron esik az eső.
Ne menj arra kislány, eleső!
Megázik a picike szoknyád [ritkán csizmád]
Megver érte az édesanyád.
(MNT VIII. LX. típus)

Mind a szoknya, mind a csizma valódi esőben is könnyen elsározódik. Csakhogy a szoknya valamit takar, a csizma pedig, amibe belebújik a láb, közismert erotikus képzetkeltő valami. Megtévesztően alkalmazza ezt a bizonyára ismert kapcsolatot a találós kérdés: „Bőrt bőrbe dug, izeg-mozog, beljebb jut, mi az? A csizma." Már az is gyanús, hogy egyes változatok szerint a rím: „picike cipőd, Megver érte kedves szeretőd". Itt világos, hogy nem köznapi értelemben vett sáros cipőről van szó, mert azért a *szerető* nem szokott megverni senkit. Tovább erősíti a gyanút, hogy egyes változatokban ugyanerre a dallamra az azonos szövegkezdet így folytatódik:

215. Tulsó soron nyilik a rózsa.
Jaj de nagyon érzik a szaga!
Mennél jobban rázzák az ágát,
Annál jobban érzik a szagát.
(MNT VIII.)

Itt egészen világos, hogy a *tulsó soron* szerelem történik. Különben is furcsa, hogy csak a túlsó soron esik az eső. A nép ilyen „realitásokat" nem szokott megénekelni.

Ismét néhány vaskosabb változat mondja ki a dolgot félreérthetetlenül:

216. Elsárzik a biros bugyogó. Nem terem benn keserü turó.
(MNT VIII. 664/21. jegyzet)

vagy

217. Elsárosodik a bugyogód. Miből lesz a keserü turód?
(MNT VIII. 599, 615)

Vagyis az aktusra emlékeztet az eső, illetve a *megázás*.

Ez még világosabb a harmat esetében. Közismert új dal a már idézett ibolya-szimbólum (**157.** példa). A harmat, ami az ibolya *tövére* száll le, majdnem szókimondó az aktus tekintetében. Más dallam szövege még nyíltabb és világosabb:

218. Az igali kertek alatt Meglepett engem a harmat
(Refrén)
De nem ám a kertek alatt: Kisangyalom szüre alatt!
(Refrén)
(MNT VIII. 915)

A szűr alatt nem érhette külső harmat, csakis belső.

A gyümölcs–virág–kalászos növény-szimbolika és a genitáliákra vagy az aktusra való emlékezés mellett vannak olyan erotikus szimbólumpárhuzamok is, amelyeket eddig kevésbé tartottak nyilván. Egyik több száz változatban ismert táncdallamunkban tűnik fel legalább 25 esetben a következő szöveg:

219. Leszakadt a pincelakat. Jaj de szép szeretőm akadt!
Igy tedd rá, ugy tedd rá!
Máma tedd rá, holnap tedd rá, Holnapután nem érünk rá!
Igy tedd rá, úgy tedd rá!
(MNT VIII. LV. típus)

Minthogy a szóban forgó dallamot mindig valamilyen szabad szájú szerelmi szövegre éneklik, már eleve föl kell tennünk, hogy nem egy alkalmi és értelmetlen rímjátékról van szó. Az értelem eléggé kézenfekvő: ha a ház legalsó nyílásáról elvették a bejárást elzáró lakatot, akkor ugyanúgy van a szerelemben is. Vagyis a nő testén lévő képzeletbeli lakat esett le, a *tilalom*. Igaz, vannak olyan változatok is, kettő-három, ahol a *kiskertlakat* esett le, de az még csak áttételesebbé teszi a párhuzamot, hiszen a kiskert a szerelem közhelyszerű színtere, illetve annak már elvont jelzése. Csak azt tarthatjuk romlásnak, amikor kivételesen konyhalakatról esik szó. És már kissé eltávolodik a kép az eredeti értelmétől, amikor a pincelakat említése után az következik: „Jaj de régen nem láttalak!" Találunk azonban olyan változatot is, ahol a lakat másképp szerepel, és teljesen egyértelművé teszi a jelentést:

220. Hál a kislány a padlaton. Fölkinálja a lakatot.
Igy tedd rá ...
(MNT VIII. 927/3. jegyzet)

S ha valaki még ezek után is magyarázatot kívánna, annak megadja félreérthetetlenül egy másik dallamban felbukkanó szöveg:

221. Ez a kislány féketőt varratott.
Fenekére [ti. a sajátjára] lakatot rakatott.
Három huszár rászokott, rászokott.
Letolták a lakatot, lakatot.
(MNT VIII. LX. típusban egyszer)

Itt tulajdonképpen már egyéni ötletekkel van dolgunk, amellyel az erotikus emlékezést, az aktust mindig új és új találatokkal fejezik ki áttételesen. Például:

222. 1. Kicsi tulok, nagy a szarva,
Nem fér be *jaz* istállóba.
A szarvábú le kell vágni,
A rózsámtul el kell válni.
(014)

Biztos, hogy nem a tulok szarva nem fér az istállóba, mert attól még nem kellene elválni a szeretőjétől. Hasonlóan egyéni ötlettel találkozunk egy nagyon ritka dallam szövegében:

223. 1. Kisasszony felment a fára,
Csigirigiri.
Szálka ment az ágyékába,
Bagaragari. (A refrén minden 1. és 3. sor után)

2. Ő azt mondta, piszkáljam ki,
De ő aztat nem állja ki,

3. Hogy én aztat megpiszkáltam,
Egy üveghintót találtam.

4. Ha neked van üveghintó,
Nálam van a szógabíró.

5. Nyitsuk ki az üveghintót,
Küldjük be a szógabírót!

6. Döcsögött az üveghintó,
Kiszállott a szógabíró.
(040)

A vízzel való képzettársítás lehet az alapja az olyan – igen elterjedt – dalnak, mint:

224. Viz alá, viz alá, Vizimalom alá!
Viz hajtja a malmot, Szerelem a csókot.
(039)

Világosabb a következő:

225. Haj alá, haj alá, Vizimalom alá!
Gyönyörü galambom, Gyere subám alá!
(MNT VIII. XL. típus)

Ez népszerű képzettársítás lehetett, mert igen sok változatban került elő idáig. De a malom a víztől függetlenül is kapcsolatos a szerelemmel. Gőzmalom is játszhatja ugyanezt a szerepet, mint egy új stílusú dalban halljuk:

226. Befogom a lovam, befogom a lovam zöldre festett kis kocsimba.
Elviszem a buzám, elviszem a buzám budapesti gőzmalomba.
Megkérem a lisztes molnárt, őrölje meg a buzámat,
Ugyis más öleli, ugyis más csókolja odahaza a babámat.
(Lőrinckátai cselédlánytól tanultam)

Ha a búza megőrlése a malomban nem rejtene szerelmi aktust, akkor az utolsó sornak nem volna semmi értelme. Különben a malom, a molnár a francia és magyar lírai dalok, balladák tanúsága szerint szoros kapcsolatban van a szerelemmel. Nyilván a dörzsölés nyomában kifolyó liszt adta a képi párhuzamot. De azt is megkockáztathatjuk, hogy valóságos társadalmi alapja is lehetett a malom ilyen jelentésének. Már a „malom alatti politizálás" is jelzi, hogy a malom összejövetel, hosszú, üres várakozás, időtöltés helye volt. Ugyanígy lehetett alkalom a szerelemre is. Ezért nem csak a malom jelentett valamiképpen szerelmet, hanem a molnár is ilyen szerepben mutatkozik mindkét nép költészetében, mint aki annak legfőbb teljesítője. Mindenképpen biztos, hogy az olyasfajta szövegek, mint

227. Dunaparton van egy malom,
Bubánatot őlnek [őrölnek] azon, ejeha!
Nékem is van bubánatom,
Odaviszem, lejáratom, ejeha.
(Pt 34)

a szerelmi bánatra vonatkozó megvigasztalódásról szólanak. Még biztosabb ez a következő szövegben:

228. 1. A malomnak nincsen köve, Mégis lisztet jár.
Tiltják tőlem a rózsámat, Mégis hozzám jár.
(0275)

Kő nélkül nem tud a malom lisztet adni. De az irreális kép a párhuzamban kapja meg magyarázatát: mégiscsak megvalósul a szerelem. Másképp kapcsolja a malmot a szeretőhöz az alábbi:

229. Sej nem őröl a, sej nem őröl a péterkei gőzmalom.
Sej mert nincs benne, sej mert nincs benne *jaz* én kedves galambom.
...
(0387)

Ismét az egyéni kitalálások körébe tartozik az a szöveg, amely a *nyárs*hoz hasonló képzettársítással él a *kocsirúd* esetében:

230. Két kerekü kordén járok, Mégis szeretnek a lányok.
Ragyogó csillagom.
Akármerre a kereke, Csak a rúdja vigyen hejre.
Ragyogó csillagom.
(MNT VIII. 973/58. jegyzet)

Itt már a két kerék emlegetése is, ami eltér a szokásos négykerekü járművektől, erotikus emlékezés lehet: bizonyára a két here képét akarja fölkelteni a közüle kinyúló kocsirúddal. Egy másik szöveg még világosabb:

231. Elindultam hosszú útra. Eltörött a kocsim rúdja.
(Refrén)
A kocsimnak uj rúd kéne, Nékem uj szeretö kéne.
(Refrén)
(MNT VIII. 973/101. jegyzet)

Az eltört kocsirúd a sikertelenséget, vagy a nem akarást, esetleg az aktus utáni állapotot jelenti. Gondoljunk Lükö Gábor példájára, az ismert pásztordalra:

232. Eltörött a csiga (kutam) gémje. Hogy itatok holnap délre.
Szomjas a *babám* gulája. Mert a gazda *máshol* jára.
(Bárdos 1929: 54. sz.)

Lásd még a **133.** példa 2. versszakát.

A gém nem tud belemerülni a kútba, vagyis kielégítetlenül marad a szeretö, mert a férfi máshol pazarolta el erejét. S talán valami hasonlót jelent a következő dalban is:

233. Kútágas gémëstől,
Lëszakadt vëdrëstől.
Fëlmëntem a fára ëgy almájér,
Nem adom a rózsám e világér.
(0222)

Nemcsak a kútgém a vízbe merülő vederrel jelentheti a férfi-genitáliát: hasonlót jelent a gyertya is, illetve a leégett, lekonyuló gyertya.

234.

3. Addig a házamból ki nem mégy,
Mig három szál gyertya le nem ég.
Már a negyedik is félen ég,
A szerelem még most sem elég.
(0329)

– mondja a kedvelt új népdal. Itt is az a finom, mint az „útcsinálásban", hogy a gyertya leégése valóságosan is értelmes, és beleértődik a szövegbe: a szerelem hosszú idejét jelöli. Ugyanakkor világos, hogy a férfi genitáliáját és az aktust is jelenti, sőt elsősorban azt. Ezért aztán homályosabb szövegben is jogunk van ugyanezt a rejtett gondolatot felismerni.

235.

4. ...
Vijasz gyërtyát égetëk én,
Barna kislányt szeretëk én.
(051)

Ez különben elterjedt dal, s e kedveltségnek kell hogy értelmes oka legyen. Hasonló képzettársítás alapján került a pipaszár is a dalok szövegébe.

236.

Végig csont a pipám szára,
Tudom, ki a kend babája (vagy: kurvája)
Igy tedd rá ...
(MNT VIII. 914, 963, 973/10 2. vsz., 975/114. jegyzet)

Az ilyesféle fogalmazásban már nem is törekednek párhuzamra, áttételre, inkább csak bizonyos általánosan elfogadott erotikus jelképeket villantanak föl különösebb értelmi kapcsolat nélkül. Hasonlít ez az eljárás azokhoz a szövegekhez, ahol már nincs is semmi áttétel, a dal célja csak bizonyos szavak kimondása, természetesen ilyenkor már minden költői szándék és hatás nélkül. Ilyenkor már szimbólum sincs, csak erotika.

TERMÉSZETI KEZDŐKÉP

Az előző példák túlnyomóan nagy része egészen világos volt és önmagáért beszélt. Ugyanakkor nyilvánvalóvá tette, hogy ha egy úgynevezett „természeti kép" vagy valami más olyan dolog szerepel az első sorban, aminek közönséges fogalmak szerint nincs kapcsolata az egész versszak mondanivalójával, de abban szerelmet, szeretőt emlegetnek, akkor az az első sor bizonyára valami – nekünk rejtett – erotikus-szerelmi kapcsolatban van az utána következővel. Tehát erotikus-szerelmi szimbólumot tartalmaz. Például:

237.

Három éle van a sásnak. Szebb szeretőm van, mint másnak.
(MNT VIII. 915 és 973/19. jegyzet)

238.

Kivirágzott már a nád,
S nekem ígért vót anyád.
Fődbe veszett a retek,
Más az, akit szeretek.
(Pt 302)

Más szempontból is gyanúsak ezek az „értelmetlen természeti kezdőképek". Van ugyanis a magyar népköltészetnek egy régóta nyilvántartott sajátsága, amelynek szükségszerű alkotóeleme a természeti kezdőkép. Már a múlt században írtak népdalainknak erről a sajátságáról, de csak valamiféle mechanikus megoldásnak tartották, aminek nincs a további mondanivalóval semmi összefüggése. Itt is Lükő Gáboré (1957) az érdem, hogy meglátta és megmutatta benne a párhuzamosságot és a párhuzamosságban rejlő hasonlatot. Az igazi „természeti kezdőkép" ugyanis mindig háttere az utána következő emberi helyzetnek vagy lelkiállapotnak. Csak éppen nem teszik ki az „úgy ... mint" hasonlító kötőszókat, vagyis nem magyarázzák „agyon" a hasonlatot, ami az egymás mellé helyezéssel vagy szembeállítással úgyis érthető, és így hatásosabb is. Néha, nagy ritkán az „... is"-sel nyomatékosítják a párhuzamot, mint **243.** példánkban. Ezek a párhuzamos képek rendkívül hatásos művészi eszközei a hangulatteremtésnek és az emberi szituáció elmélyítésének. Például:

239.

4. S Mëg këll a búzának érni,
Me mindënnap új szél éri.
S Mëg këll szüvemnek szakadni,
S me mindënnap új bú éri.
(MNT VI. 379)

Hasonlóan költői a **18.** példa; mindkettő a bánat kikerülhetetlenségét, sorsszerűségét tudja kifejezni a lehető legegyszerűbb eszközökkel. Csatlakozik hozzájuk a következő „koldusének":

240.

1. Mëgérik a szöllő, mer sok szél találja,
Mëgreped a szivëm, mer sok bú rongálja,
Akit a bú rongál fiatal korába,
Ne is várjon az jót éltje világába.
(Pt 350)

Gyakori a párhuzam a gyümölcs és a szerelem „megérése" között:

241.

2. Zöld a kökény, maj mögkékül.
Mozs vagyok szerető nélkül.
Maj mögérik feketére,
Találok én szeretőre.
(051)

vagy

242. 2. Őszi harmat, hidëg ëssö,
Ősszel írik mëg a szöllö.
Ha mëgírik, borrá szürik,
Potus Annit fírhez kírik.
(0178)

Rabénekben is van ilyen kezdőkép:

243. 1. Elhervadt cidrusfa A magos hegytetőn,
Én is elhervadtam A börtön fenekén.
(Pt 113, variáns: 0118)

Ugyanaz a kép más fogalmazásban és más értelemben lírai dalban:

244. 1. Száraz a bokor a tetőn,
Elhagyott az én szeretőm,
...
(Pt 66)

Vagyis itt már nem egyszerűen a két párhuzamos mondat – a párhuzamba állított két kép – egymást erősítő fogásával élnek, hanem az első, természeti kép tulajdonképpen önmagában is szimbólum, amely külön is jelenti a szerelem megromlását. Számos olyan „párhuzamos képünk" van, amelyben az első rész szimbolikusan kifejezett gondolat, szerelmi szimbólum, s ahhoz kapcsolódik az emberi szituáció kijelentése: tulajdonképpen másodszori kijelentése. Eddigi példáink közül ilyen a Sárgabélű görögdinnye hasadj mëg! **(42.)**, Szakasztottam mályvát, pirosat **(52.)**, Kerbe virágot szëdtem, lábam összetörtem **(59.)**, Sárga virág, ha leszakajtanálak **(182.)**, Sárgul már a fügefa levele **(183.)**, A malomnak nincsen köve, Mégis lisztët jár **(228.)**, Le le lehullott a diófa levele **(180.)**, Déltől estig nyillik a piros rózsa **(147.)**, Piros almát kétfelé szokták vágni **(167.)**, Virágos kendërëm Elázott a tóba **(194.)**, Zöd buzába keskeny a gyalogút **(201.)**, Hideg sincsen, mégis befagyott a tó **(210.)**. Lehet persze a kezdőkép többsoros is, s az emberi „magyarázat" rövid egy sor: Túl a vizön, a tengörön **(46.)**. És a kukorica több dalban visszatérő ilyen szereplése jelzi, hogy annak önmagában is van valami szimbolikus – szerelmi – jelentése, vagy szépségre utaló képi értelme:

245. Apró gyöngyszeme van a kukoricának
Két szép szeme van a kedves babámnak,
Két szép szemét nem bírom elfelejteni,
Így jár az, aki igazán tud szeretni.
(0355)

Vegyük hozzá korábbi példáinkat: Apró szëme van a kukoricának **(40.)**, Sárga kukoricaszál, Kapálatlan, kapálatlan maradtál **(185.)**. Az utóbbi példában a kezdőkép is 2 sor, akárcsak az utána következő emberi szituáció.

Látjuk tehát, hogy a két párhuzamos kép igen gyakran és igen szerencsésen egyesül a népköltészet szimbolikájával. Természetesen szimbólum nélkül is igen gyakori. Lássuk a kiválasztott anyag többi példáját.

246.

1. Szép a tavasz, de szebb a nyár,
De szép aki párjával jár.
Jaj de szép a párosulás,
Aki *j*eltalálja ẽgymást.
(0112)

Vagyis a szerelem kezdetével, a tavasszal szemben a beteljesülésnek, a jól sikerült házasságnak – a nyárnak – adja az elsőbbséget.

247.

Fekete föld termi a jó buzát,
Sűrű erdő neveli a bẽtyárt,
Sűrü erdő a bẽtyár lakása,
Szép csárdásné gondot visel rája.
(Pt 4)

248.

Ugy ég a tűz, ha lobog,
Ugy élek én, ha lopok.
Loptam csikót, lopok is,
Ha felakasztanak is.
(Pt 55)

249.

Szabad a madárnak
Ágról ágra szállni,
De én nékem nem szabad,
Hej, de ha nékem nem szabad
A babámhoz járni.
(Pt 392)

Itt ellentétbe van állítva a két kép.

250.

3. Hërvad az a rózsa,
Kinek tõve nincsen,
Bággyad az a madár,
Kinek párja nincsen.
(MNT VI. 420)

Itt is már magától értetődően van a madár a szerető helyett említve az „emberi" párhuzamban.

251.

1. Bujdosik az árva madár,
Eggyik ágrul másikra száll,
Hát az ilyen árva, mint én,
Hogyne bujdokolna szegény.
(Pt 186)

A következő példában már nem két egymás mellé helyezett párhuzamos képet találunk, hanem a kívánság először csak természeti jelenségre vonatkozik, azután derül ki, hogy inkább a második, emberi vonatkozásért hangzik el.

252.

1. Hozd fel Isten azt a napot,
Hogy süsse fel a harmatot!
Hozd fel Isten azt a napot,
Hogy süsse fel a harmatot!

2. A harmatot a mezőkről,
A bánatot a szivemről.
A harmatot a mezőkről,
A bánatot a szivemről.

(047a)

Az **1ab** példa kezdőképe az estet – esetleg a vihart jósló estet – adja háttérnek a katona vagy pásztor kemény esti fekhelyéhez. Teljesen „szabályos" viszont a **9.** példa 16. versszaka.

S a **75.** példa, „Fehér habgya vagyon a Dunának" értelme is világos: ahogy a Dunán is a fehér hab a legszebb, a színe-java a folyónak, ugyanúgy volt a legény is a család szeme fénye.

Látnivaló, hogy akár szimbólummal, akár anélkül, a természeti kezdőkép mindig jelent valamit, valamiképpen magyarázza azt, ami utána következik. Ennek alapján minden olyan kezdősorban valami jelentést sejthetünk, ahol ez számunkra ma már nem világos. Ennek persze nemcsak az lehet az oka, hogy valami nem értett, de a nép számára érthető szimbólum lappang benne, hanem az is, hogy egy világos szimbólum a variálódás folyamán elváltozott, és elvesztette eredeti értelmét. Talán ilyen romlást láthatunk az alábbi szövegben:

253.

Jaj de szépen esik az eső,
Jaj de szépen zöldül a mező,
Közepibe legel a juhom,
Katona *j*az édes galambom.

(Pt 418)

Az ilyen felsorolás után, hogy minden milyen szép és jó, az következnék, hogy „Szeret az én édes galambom". Amint egy másik szövegben találjuk:

254.

1. Szépen úszik a vadkacsa *j*a vízen.
Szépen legel a gulya *j*a réten.
Szépen szól a csörgő a nyakába:
Tied leszek én babám nemsokára.

(0343)

Sőt, az is lehet, hogy olyan korban, amikor a szimbolikus jelentés kezdett feledésbe merülni, semmit sem jelentő természeti képpel kezdték utánozni a megszokott formát.

Megfejtetlenül maradt párhuzamos képek közül a következők olyanok, hogy valami ismert szimbólumnak emléke lappang bennük anélkül, hogy világos párhuzamot találnánk a folytatásban:

255.

1. Fekete tyúk szedegeti *ja* meggyet,
Egye meg af fene asz szeretőmet,
...

(012)

Itt nyilván a folytatás egyéni változat, s a többi változat adja meg az első sor értelmét.

256.

1. Szereti *ja* tik a mëggyet,
Ketten szeressünk mink ëgyet.
Jaj Isteném, milen furcsa,
Mikor ketten mëgyünk oda.

(051)

Talán a lány kettővel is szeret csókolózni, az lappang ebben a kezdősorban.

257.

1. Apró murok, petrezselëm,
A vénasszon veszëdelëm.
...

(062)

Itt tudni kellene a növények jelentését. A murok bizonyára nem valami értékeset akar jelezni.

258.

1. Le is szálnok, fel is szálnok a fecskék,
Jaj de búsan telnek tüled az esték.
...

(072b)

és

259.

1. Nagy fënn rëpül hattyu madár,
Rabságba *je*sëtt ëgy bëtyár,
...

(Pt 126)

Mindkettőben a szabadon szálló madár ellentéte a rabsággal, illetve a szobájában hiába várakozó lánnyal adhatja a kétségtelenül érezhető ellentétek párhuzamosságát.

260.

Piros alma csumája, Sebes a rózsám szája.
Mëg këll annak gyógyulni, Ha mëg akar csókolni.

(0224)

Ebben is érthetünk valamit: az alma (a szerelem) csutkája nem ehető. S az **5abc** példában már ott sejtettük, hogy talán szerelemmel kapcsolatos képzet lappang benne. Az ott mondottakban a híd is szerepelt. Talán ilyen kapcsolat lappang a „Száraz fából könnyű hidat csinálni, Jaj, de bajos szép szeretőt találni" kezdetű (0359) énekben is. Az „Árokparti kökény, Kökényszemű kislány ..." (Pt 262) is talán az elhagyottságra utal az „árokparti" jelzővel, amint a második versszakból kiderül, hogy elhagyta a lányt a szeretője.

261. Az öcsényi templom piros, bádogos,
Az én kedves kis angyalom de magos.
...
(Pt 432)

Itt nyilván a templom tornyára gondoltak az énekesek, s akkor a párhuzam tökéletes.

262. Esik eső esik, szép csëndesën esik, tavasz akar lënni.
De szeretnék a babám kis kertjébe tëjarózsa lenni.
...
(Pt 450)

A tavasz: az év feltámadása. Vele kapcsolatban a szerelem feltámadása érthető. (Nem szólva a tavasznak mint a szerelem idejének szerepéről.) Kérdés viszont, van-e kapcsolat a hó és a szerető baja közt a közismert dalban (**136.** példa).

Az édes szőlő, a szőlő érettsége is valamiképpen a megérett szerelmet jelenti:

263. Ettem szőllőt, most érik, most érik, most érik,
Virág Erzsit most kérik, most kérik, most kérik.
...
(Pt 478)

és

264. 1. Ősszel érik babám a fekete szöllő,
Te voltál az igazi szerető.
...
(Pt 419)

Még abban is sejthetünk valami emlékképet, amikor azzal kezd egy népdal: „Az alvégen nyikorog a kútgém. Még azt mondják, a szeretőm szegény" (**9/21.** példa); ti. hogy azt a kutat a szerető húzza, s arról jut eszébe kedvesének. De már sok további kezdősorban semmi kapcsolatot sem lehet (egyelőre?) fölfedezni: **3b, 11.** példa 5–6. vsz., továbbá Pt 146/2. vsz., 223, 326, 412, 443, valamint 043, 0126, 0248, 0358/2. Meg kell vallani, hogy a néprajzi gyűjtők, magamat is beleértve, sosem kérdezték az adatközlőket a homályos jelentésű részek értelméről, sőt az érthető szimbólumokat sem ellenőrizték a népi értelmezés tudakolásával. Bizonyára többet tudnánk a népköltészet szimbolikájáról, ha ilyen gyűjtés történt volna. Ma már legfeljebb Erdélyben lehetne számítani olyan énekesekre, akik ebben a kérdésben felvilágosítást tudnának adni.

A szimbólum: a kifejezés áttételes formája. A természeti kezdőkép: a kifejezés objektív formája. Mintha az énekes valami másról akarna beszélni, szinte másfelé tekintve valami magán kívül eső dologgal akarná megvilágítani saját érzéseit. Mindkét törekvés jellemző a magyar népköltészet egészére; akkor is ez a két törekvés munkál a mélyén, amikor sem szimbólummal nem él, sem párhuzamos természeti képpel. Néhány példa képviselje az áttételes fogalmazást – még szimbólum nélkül. A **265.** példa egy nagyon elterjedt lírai kesergést képvisel.

265.

2. Szerelem, szerelem, Átkozott gyötrelem,
Mér nem virágoztál Minden fa tetején.

3. Minden fa tetején, Cédrusfa levelén,
Had szakasztott volna Minden árva legény.

4. Lám, én szakasztottam, El is szalasztottam,
Szelid galamb helyett Vad galambot fogtam.
(Pt 21)

Ahogy indul, mintha nem is magáról akarna beszélni, hanem valami általános tanulságot akarna kijelenteni; s csak a harmadik szakasz mondja ki a lényeget, a saját szerelmi csalódását. Tulajdonképpen legalább annyira áttételes, mint objektív: a kettőt alig tudjuk egymástól elválasztani. A **81.** példa szintén valami egész másról kezd beszélni, s csak a végén tudjuk meg, hogy tulajdonképpen nem is a mészárosokkal van baj, hanem a katonasorssal, amit a nehéz „borju", a háti málha tesz szemléletessé. A következő példa szabályos hasonlat, mégis erről az áttételes képi gondolkodásról tanúskodik:

266.

1. Én most olyan vagyok Min mezőn a talló,
Kinek ékességit Levágta *ja* salló.
(083)

Végtelen elkeseredést és halálvágyat is lehet, sőt hatásosabban lehet áttételesen, egyúttal objektív hangon kifejezni. Nézzük meg a **91.** példát, ki sem ejti azt a szót, hogy bánat, vagy halál, mégis szinte mellbe vág az elkeseredés a szokatlan képtől: „olyan házat csináltatok, Ablakot rá nem vágatok", és a „ne taszigáljon senki" szokatlan fogalmazástól. A menyasszony szomorúságát is milyen közvetve adja tudtunkra a menyasszonyi csokor közepibe kötött „csokros búbánat" (**87.** példa). A parasztlány, aki látja az úri kisasszonyok jó életét, nem azzal kezdi, hogy „de jó lenne főispán lányának lenni", hanem „De szeretnék páva lenni, főispánnak lánya lenni" (**108.** példa). S milyen szemléletes a „pars pro toto" a következő példában, mikor a lány a lenézett mafla legényt és a kívánt deli szeretőt „kajla bocskor"- és „piros csizmám"-ként emlegeti.

267. Kecskemétre kéretnek, ode nem adának,
Ehol jön a szuszi muszi, jannak taszigálnak.
Kajla bocskor, szalaggy innen, megcsendölök tőled,
Ide gyere piros csizmám, megujulok véled.
(Pt 289)

A nép kifogyhatatlan az ilyen egyéni ötletekből, amikor áttételesen, kerülő úton, tehát nagyobb költői hatással tudja kifejezni a kifejezni valót. Lükő Gábor (1942) hívta fel a figyelmet és magyarázta meg azt a különös képet, szinte találós kérdést, amivel a halászok fejezték ki azt az egyszerű tényt, hogy a halat kifogták és a vásárra vitték:

268. Kiment a ház az ablakon. Benne maradt a vénasszony.
Zsuppot kötött a hátára, Ugy ballagott a vásárra.
(Szőllősy 1942: 135. sz.)

„Ház"-nak nevezik a halászok a hálóval körülzárt vizet. Az kifolyt az „ablakon", vagyis a hálószemeken. Benne maradt a nagy hal, amit zsup közé kötve vittek szekéren a vásárra.

Teljesen „objektíven" indul egy székely dal, mintha csak valami személytelen dologra volna kíváncsi az énekes:

269. Azt akartam én megtudni,
Szabad-e másét szeretni,
szabad-e másét szeretni?
Tudakoztam, de nem szabad,
Íg a szivem, gyászba marad,
Tudakoztam, de nem szabad,
Íg a szivem, gyászba marad.
(Pt 308)

Még személytelenebbül és tárgyilagosabban indul a következő:

270. Jaj, Istenëm, a világ
Kinek szoros, kinek tág!
Lám, énnékëm a világ
Së nëm szoros, së nëm tág.
(Járdányi 1961: II. 9)

Másról beszél, s úgy kanyarodik vissza a lényegre az alábbi:

271. 1. Fáj a lábam, mer fëltörtë a csizma.
Mer ott jártam, ahol nem këllett volna.
Ak këll annak a kutya-betyárnak, hagy fájjon!
Sënki mëgunt babájáho në járjon.
(0350)

A **29.** példa 2. versszaka is másnak ad tanácsot, de tulajdonképpen magáról beszél. A legmélyebb költői hatással szól ez az objektív módon kifejezett szubjektív élmény a **129.** példában. A csendesen folydogáló víz, a madarak itatása, fűvek újítása mint a bánattal terhes élet ellentéte valóban a legnagyobb művészek tollára való kifejezése egy lelkiállapotnak. Sőt, mikor valóban kimondja a szöveg a személyes bánatot, akkor is mintha kívülről nézné saját magát:

272.

Aj Istenem, hogy búsulok,
Hogy az uccákon mind sírok,
Sír a szemem, kacag a szám,
Most fáj a szivem igazán.
(Pt 59)

Vagy megfogalmazza e bujkáló, érzelmet rejtő, szemérmes magatartás lényegét:

273.

1. Úgy búsulok, maj' meghalok,
S mégis jó kedvet mutatok.
Hogy ne lássák hogy búsulok,
Hogy az utcákon nem sírok.
(047c)

Egy költött természeti képpel jobban ki lehet fejezni a sors mostohaságát, mint a közvetlen panasszal:

274.

1. Fölsütött a nap sugára,
Minden ember ablakjára;
Jaj Istenem, mi az oka,
Nem süt az enyémre soha?
(Pt 127)

Sőt, mikor már személyes is a hang, akkor is inkább leíró:

275.

1. Tőlem a nap úgy telik el, Ha följő, elig halad el,
Nem virradok örömömre, Nem sötétülök kedvemre.

2. Reggel, napfeljötte előtt Könnyemmel megmosdom előbb.
Este, napszentület után Könnyemmel áztatom párnám.
(Pt 125)

S az első személyben mondott panasz is inkább gesztus, mint panaszkodás:

276.

2. Bánot, bánot, de nehéz vagy!
Bánot, bánot, de nehéz vagy!
De kár, hogy a szivemen vagy!
De kár, hogy a szivemen vagy!
(0254)

GESZTUS-KÖLTÉSZET

Gesztus: odafordulás, megszólítás. Ez is igen jellemző magatartása a népköltészetnek.

277.

1. Hegyek, völgyek között állok,
Szivemet öli a bánat;
Hegyek, völgyek álljatok meg,
Hogy panaszkodjam meg nektek!

2. Engem anyám megátkozott,
Mikor a világra hozott.
...

(Pt 191)

Mindjárt nagy felkiáltással kezdődik a **26.** példa, holott csak egy szerelmi szimbólumot akar felvillantani. A disznót hessenti ki a bokorból a kanásznóta, pedig csak azt akarja mondani, hogy mit csinál a kanász a bokor alatt:

278.

Juki disznu a berektül csak a fülö látszik!
Kanászlegény a bokorba menyecskékkel játszik.
Elveszett a siskája kilenc malacával,
Utána ment a kanász üres tartisznyával.

(Pt 38)

A felszólítással kezdődő ének igen gyakori a magyar népdalban.

279.

Béres legény, jól megrakd a szekeret!
Sarjutüske böködi a tenyered!
Mennél jobban böködi a tenyered,
Annál jobban rakd mëg a szekeredet!

(Pt 35, variáns: 06)

280.

Dunyhám, párnám, de hajlik!
Beljebb babám a falig!
Öleljük egymást hajnalig,
Míg édesanyánk aluszik!

(Pt 25)

281.

1. Félre tőlem bubánat, bubánat!
Kancsót vágok utánad, utánad,
Szélës világ csufjára, csufjára
Mëgfujtlak ëgy pohárba, pohárba.

(Pt 69)

282.

1. Asszony, asszony, ki a házból!
Most jövök a korcsomáról!
Tálat, csiprot, fazakakot,
Min' fejëdbe borogatom!
(Pt 65)

283.

1. *Aj*, sirass éldesanyám, mig elõtted járok,
Mer aztán sirathatsz, ha tõled elválok!
A jó Isten tudja, hol történ halálom,
A jó Isten tudja hol történ halálom.
(Pt 178)

Kedves édesanyám, kedves édesanyám, mér szültél a világra.
(Lásd a **49.** példát)

284.

Kimegyek a doberdói harctérre,
Föltekintek a csillagos nagy égre.
Csillagos ég, merre van a magyar hazám,
Merre sirat engem az édesanyám?
(Pt 410)

Már láttuk, milyen gyakori az égen szálló madár vagy a csillag megszólítása (**27., 30., 103.**). Lássunk néhány további példát:

285.

1. Imhol kerekëdik ëgy fekete felhõ,
Abba tollászkodik ëgy fekete holló.
Állj mëg, holló állj mëg, vidd el levelemet,
Apámnak, anyámnak, jegybéli mátkámnak.

2. Ha kérdik hogy vagyok, mondjad: beteg vagyok,
Idegen országba csak bujdosó vagyok.
Akiket szeretëk, csak ëgyszër láthatnám,
Árva szivem bánatival mindjárt mëgnyugodnám.
(Pt 356)

286.

1. Repülj madár, repülj,
Ménaságra repülj,
Kedves galambomnak
Gyenge vállára ülj!

2. Mondjad, én küldtelek,
Mondjad, hogy rab vagyok,
Szerelem tömlöcben
Térdig vasban vagyok.

3. Rab vagy rózsám, rab vagy,
Én meg beteg vagyok.
Mikor eljössz hozzám,
Akkor meggyógyulok.
(Pt 100)

287. 1. Lám mëgmontam, bús gelice,
Në rak fészket az útszélbe,
Mer az úton sokan járnak,
A fészkedre rátalálnak.
(0100, lásd még 0121, Pt 92)

288. Megájj, megájj, te küs madár,
Beteg szüvem mer riég hogy vár, ja-jaj, ja-ja-jaj.
Beteg vagyok szerelmembe,
Enyhítsd lelkem keservembe, ja-jaj, ja-ja-jaj.
(Pt 310)

289. 1. Madárka, madárka, Csácsogó madárka,
Vidd el a levelem, vidd el a levelem
Szép magyar hazámba!
(Pt 433)

290. 2. Fecskemadár, de régen utazol!
Nem láttad-e a rózsám valahol?
Láttam biz én Heves megye felé járni.
Elkezdett az árva szivem fájni.
(0342)

Ugyanezt mondják csillagnak is:

291. 1. Fényes csillag jaj de sokat utazol!
Nem láttad-ë a rózsámat valahol?
Láttam biz én lipótvári fëgyházba,
Csikót lopott, azér van odazárva.
(Pt 150)

292. 1. Csillagok, csillagok, szépen ragyogjatok!
A szegény legénynek utat mutassatok!
Mutassatok utat a szegény legénynek!
Nem találja házát a szeretejének.
(Pt 409)

293. Hej csillag, csillag, szép hajnali csillag,
Éjfél után de hamar megvirrad!
Virrasztja a szegény legényeket,
Hej, kit az őszön katonának vittek.
(0340)

S ha a madár képe alá néha a szeretőt rejti is az ének, aminek szintén sok példáját volt alkalmunk látni, itt többnyire valóságos madárról van szó, bármennyire irreális is az ilyen üzenet vagy fohászkodás; még irreálisabb ez a kérdés, vagy megszólítás, a csillag esetében.

IRREÁLIS KÉPEK

Itt már a népdal stilizált világában vagyunk, ahol az ilyen „irrealitás" mindennapi fogása a költői fogalmazásnak. A stilizált világban természetesen van helyén az olyan irreális párbeszéd is, amikor világos, hogy a szeretők nem tudnak szólni egymáshoz, mert a szöveg szerint is távolból üzennek egymásnak, méghozzá madárral (**286.** példa). Ugyanott még további stilizálást jelent az a képes beszéd, ahogy szerelmét jelenti az énekes: „Szerelem tömlöcben térdig vasban vagyok." Ez a fajta képes beszéd szinte mindennapos a költészetben. Például:

294. 1. Ucca, ucca, bánatucca, Bánatkővel van kirakva.
Az én rózsám, kirakatta, hogy én ne járhassak rajta,
Hogy én ne járhassak rajta, éhajja!
(0101)

Máshol a „babám rakatta" ki, „hogy én sirva járjak rajta". Az **57.** példában olvashattuk, hogy úgy bujdosik az „elmém a szerelem útján, Mint kis fülemüle körül az ég alján". Teljesen irreális, amikor *gyöngyöt* vet valaki:

295. 1. Szántottam gyöpöt, Vetettem gyöngyöt,
Hajtottam ágát, Szödtem virágát.
(Pt 261)

Máskor a madarat szerepeltetik embermódra – de annyira a reális madárra gondolva, hogy meglepetés, amikor kiderül, hogy mégis a szerető vagy egy bánatos kislány rejtezik a madár képében.

296. 2. Buza közé szállt a dalos pacsirta,
Mert odafönt a szemeit kisirta.
Buzavirág, buzakalász árnyába
Rágondolt a régi első párjára.
(Pt 400)

Még jobban túlmegy a realitáson a közismert és sokszor idézett kép: Amerre én járok, még a fák is sírnak (**12–17.** példák).

Nem is akar a realitásra tekintettel lenni a groteszk fantázia. Ilyen a nagy orrú bolháról szóló ének (**102.**), a „Megfogtam egy szunyogot, nagyobb volt egy lónál" kezdetű ének és a többi, amit felsoroltunk a *Képzelet játékai* témakörben (461–462. lapon).

SZÜRREÁLIS KÉPEK

Innen már csak egy lépés a modern szürrealizmus. Ezt a lépést a népköltészetben is megteszik, amikor még a „stilizált realitáson" is túllép a szöveg. Csoóri Sándor (1969), a költő mondta ki elsőször, hogy népdalainkban szürreális látomások is akadnak. Jóllehet a legjellemzőbbet, a bánatról, mely az egeken kétrét hajlik (**18–23.** példa), nemcsak gyűjteményekből ismerhetik a folkloristák, hanem a zenekedvelő nagyközönség is régóta hallhatja a hangversenytermekben is Bartók feldolgozásából, a *Nyolc régi népdal*ból. Nem kevésbé jellemző a másik:

297.

2. Bánat, bánat, csukros bánat,
Mér raktál szívemre várot?
Mér raktál szívemre várot,
Mér nem raktál hegyre várot?
(047b)

Talán még ennél is különösebb, és jobban eltávolodik minden elképzelhető valóságtól a következő:

298.

2. Mikor a bút felosztották,
Háromfelé szakasztották.
Nekem a nagyobbját adták,
Hogy ne kelljen többet osszák.
(075)

Az sem a mindennapi realitás szerint való, amikor arról szól az ének, hogy

299.

1. Nem arról hajnallik, amerről hajnallott.
Nem arról hajnallik, amerről hajnallott.
Magam sorsa felől szomorú hírt hallok,
Magam sorsa felől szomorú hírt hallok.
(Pt 156)

Még táncnótában is elhangzik egy-egy szürreális látomás.

300.

1. Igyunk arra, aki búsul,
Kinek (a) könnye földre csordul.
Földre csordul, patakot mos,
Kibe babám gyócs inget mos.
(024)

S mikor az énekes még a valóságot látva mondja, hogy „... Hosszú út porából köpönyegët vëszëk" **(68.)**, vagyis még egy reális képet fogalmaz meg költõien, a következő lépéssel már túlmegy a valóságon: „Búval és bánattal kisinoroztatom." Vagyis népünk ugyanúgy lép át könnyedén a valóság határain dalaiban, mint a magas költészet. Lírai költészete ugyanúgy a valóság elemeiből építkezik, de a *képzelet* építi az elemeket a maga törvényei szerint új épületté, ami már a költészet világában áll, nem a valóságban. Vagyis éppúgy a képzelet szabja meg határait és törvényeit, mint minden igazi költészetnek.

EMBERKÖZPONTÚSÁG

Egyetlen különbség az irodalmi lírával szemben, hogy a népi líra teljesen emberközpontú: a táj, a külső világ megjelenítése, a *leíró* jellegű költészet teljesen hiányzik belőle. A természet, a külső világ csak mint párhuzam, szimbólum, hasonlat jelenik meg benne, mindig mint az emberi érzés, helyzet, probléma értelmezése, aláfestése. Ugyanez az emberközpontúság jellemzi másik nagy műfaját, a balladát is, ez tehát a népköltészet egészére jellemző. A nép számára a költészet önkifejezés, s az ember *önkifejezése* céljára igénybe veszi a külső világ jelenségeit *is*, a természet szépségeit, elsősorban a virágokat és a madarakat.

Minthogy önkifejezés a célja, ez az emberközpontúság legtöbbször *énközpontúság*ot is jelent egyúttal. A népdalok még akkor is első személyben szólnak, amikor általános tanulságot akarnak kimondani, vagy valamilyen helyzetet, jelenetet akarnak ábrázolni.

Kiválasztott anyagunkban az első személyben fogalmazott dalok száma 518, míg a személytelenül elhangzóké csak 205. Minthogy az egybeénekelt több versszakos szövegeket egynek vettem, ha nem változott benne a személy, s csak akkor számítottam külön, ha közben megváltozott, így az első személyben mondott sok versszakos szövegekkel a számarány valójában sokkal nagyobb különbséget jelent az első személyes fogalmazás javára. És ha még számításba vesszük a 60 párbeszédes formát, ahol természetesen minden első személyben hangzik el, valamint a 7 többes első személyt, amit általános alanynak is vehetünk, de első személyes megnyilatkozásnak is többek nevében, akkor világos, hogy a népköltészet kedveli a legszemélyesebb megnyilatkozási formát, az első személy nevében való szólást.

Ez az első személy természetesen sosem egy bizonyos valaki, mert minden különleges, személyes vonástól meg van fosztva. S ha a nép átvesz műköltőtől verset vagy a népi szerző egyéni „alkotását", mindig a túl személyes vonatkozásokat hagyja el legelőször, néha még azon az áron is, hogy ront a fogalmazáson vagy a felépítésen. A következő Petőfi-verset sokfelé éneklik többé-kevésbé az eredetihez közeli formában.

301a

Hegyen ülök, búsan nézek le róla,
Mint a boglya tetejéről a gólya.
Lenn a völgyben lassú patak tévedez,
Az én fáradt életemnek képe ez.

Nekem a következőképp énekelte egy Baranya megyei lány:

301b

Hegyen ülök, búsan nézek le róla,
Mint a boglya tetejéről a gólya.
Lenn a völgyben egy kis patak csörgedez.
Sej-haj, ez a világ életemnek nem kedvez.

Vagyis a „fáradt élet" és a személyre való rámutatás: „képe ez" maradt ki, bár így a párhuzam romlott el, amit a költő a néptől tanult, de nem pontosan annak szellemében alkalmazott.

Éppen ez az általános jelleg, az „én"-nek behelyettesíthető volta bárkivel, ez az, ami megkülönbözteti minden egyéni művészi alkotástól, ettől lesz közösségivé. Ezáltal érezheti bárki a saját maga kifejezésének, mintha saját maga költötte volna magáról. De ezt a személytelenséget csakis a variálás, a második és harmincadik változtató-kihagyó közreműködése teszi lehetővé. Illetve az ilyen közreműködéssel kialakult stílus hatása minden újonnan születő egyéni javaslatra.

PÁRBESZÉDES ELŐADÁS

Az első személyes fogalmazás mellett a „személytelen" is erről a közösségi, bárki által vállalható jellegről tanúskodik. Ami pedig a párbeszédes formákat illeti, az voltaképpen stilizálás, semmi esetre sem igazi drámaiság. A nép konkrét helyzetekben tud csak elképzelni valamit, s ezért ha harmadik személyként szemlélőnek érzi magát, helyzetet, jelenetet akar ábrázolni, akkor a személyeket megszólaltatja. Legvilágosabb ez a párosítóban: ha tulajdonképpen a közösség nevében akarja kijelenteni, hogy egy lány és egy legény között szerelem van, akkor az illetők szájára adja jellegzetes párbeszéd formájában. Például:

302.

1. A Vargáék ablakjuk
Rózsábul van kirakva, kirakva,
Kirakva, kirakva, de kirakva.

2. Azér van az kirakva,
Garzó Péter jár ide, jár oda ...

3. Hej te Julcsa, gyere ki,
Vár már Péter ide ki ide ki ...

4. Tudnám én azt, ha várna,
Mert a szivem dibegne-dobogna ...

(Pt 474)

De még a legszubjektívebb vágy is áttehető ál-drámai formába. Például egy általánosan ismert új dalban:

303.

2. Barna kislány ablakába jó estét, jó estét!
Szálást kérnék, kisangyalom, ha beeresztenél.
Mindenféle csavargónak szállást nem adhatok,
Nincs itthon az édesanyám, csak egyedül vagyok.

3. De azér a szép szavadér mégis beengedlek.
Rugonyos kis diványomra szépen lefektetlek.
Csipkés szélü paplanyommal szépen betakarlak,
Két karommal átölellek, reggelig csókollak.
(0378)

Nyilvánvaló, hogy itt a drámai forma látszólagos, és egy lírai „elképzelés" van párbeszédekbe fogalmazva. Máskor a helyzetdal – egy életkép – van párbeszédes jelenet formájában elmondva. Nagyon elterjedt pásztordal a következő:

304.

1. Már két hete vagy már három,
Hogy a számadómat várom.
Amoda gyün, amint látom,
Fecskehasú szamárháton.

2. Jónapot, édes bojtárom,
Van-e hibám, vagy sok károm?
Nincsen hibád, de nem is lesz,
Még a nyáj az karomon lesz.

3. Még azt mondod, nincsen hiba?
Hát a vezérürüm hunn van?
Maj megkerül kikeletkor,
Mikor a juh legel, akkor.
(Pt 179)

Az első versszakot, a tulajdonképpeni „epikumot" a bojtár szájára adják, azután megjelenik a számadó, és egy-két versszakban lepereg a rövid párbeszéd, hogy egy jellegzetes pásztori életkép jelenjék meg előttünk. Különben az ilyenféle helyzetdalban aránylag még a legerősebb a realitás, és a legkevesebb az áttétel a népköltészet egészét tekintve. De maga a párbeszédbe stilizált fogalmazás, a látszólagos drámaiság mégis csak eltolja a költészet síkjára, amit különben a jelenet bizonyára sosem egészen „reális" volta is elárul.

„ÁL-EPIKA"

Van látszólagos epika is a népi lírában, nemcsak látszólagos drámaiság. Sok dal kezd elbeszélő formában, s azután csap át a valóságos lírába. A **92.** példa is csak első sorában állítja elénk a szőlőhegyen keresztül sétáló lányt, de már a folytatásból világos, hogy itt csak egy lány szépségének képe a dal témája, s a következő versszakban egészen más irányba fordul az ének: Széltében ismert dal a következő:

305. 1. Jaj de mély a Tisza vize,
De még mélyebb a közepe,
Három barna kislány kerülgeti,
Által akar rajta menni.

2. Által akar rajta menni,
Tearózsát szakitani.
Sárga tearózsa ne illatozz,
Reám babám ne várakozz!

3. Mert ha reám várakozol,
Akkor meg nem házasodol,
Gyenge vagy babám a házasságra,
Nem illik a csók a szádra.

vagy

Édesanyád tesz az ágyra.
(Pt 213)

Világos itt is, hogy az „epikus" kezdés csak abból a konkrét gondolkozásból született, amely mindent valóságos helyzetben tud csak elképzelni – amiért itt egy kis jelenetben látjuk a szereplőt, akihez szóló lírai „üzenet" a dal lényege. Stilizálás itt a hármas szám is. Sokszor találjuk népdalban, nemcsak nálunk, hogy a tulajdonképpeni egyetlen szereplő helyett három jelenik meg, akikből azonban mindig csak egy az igazi, akiről a következőkben tényleg szó van.

Nem tudom, nem valami „konkrétság" lappang-e abban, hogy dalaink állandóan a *csütörtök*öt emlegetik a szerelemmel kapcsolatban. Számos példát hozhatunk erre az összefüggésre.

306. Sej, csütörtökön este, jártam babám erre,
Esett a hó, fújt a szél, de be nem eresztettél,
Pedig jaj de nagyon fáztam.
(0320)

Variánsa:

307. 1. Csütörtökön este Nálad voltam lesbe,
Láttam, hogy pánkót sütöttél, Engem bé nem eresztettél,
Pedig éhes voltam.

2. Még szombaton este Nálad voltam lesbe,
Láttam, hogy ágyat vetettél, Engem bé nem eresztettél,
Pedig álmos voltam.

3. Még vasárnap este Nálad voltam lesbe,
Láttam, hogy jegyet váltottál, Engem a szivedből kitagadtál.
Verjen meg az Isten!
(Pt 393)

A szombat és vasárnap este természetes: az a munkaidő utáni pihenés és együttes szórakozás napja. De egyébként csak a csütörtök, sosem a hétfő, kedd, szerda, péntek! De lássuk tovább a csütörtöki példákat.

308. 1. Csütörtökön viradóra, Készül a lány a fonóba,
Kezét lábát mossa, jól megszappanozza, Hogy ő legyen legszebb
A fonóba.
(0229)

309. 2. Csütörtökön este gyer nálunk.
Mindenféle virág van nálunk.
Ha fehér kell, fehéret adok,
Ha piros kell, az meg én vagyok.
(0329)

310. Ez a kislány, ez a barna kislány rezet hozott az este,
Rézsarkantyút, hej de rézsarkantyút csináltatott belőle.
Aj de szépen csengett-pengett csütörtök este,
Mikor azt a régi jó babáját ajtaján beengedte.
(Pt 449)

És itt gondolnunk kell a gyermekdal szövegére, amiben varázsló visszafelé-mondás lappang: „Szita-szita péntek, *szerelem csütörtök*, dob szerda." Valami kapcsolata kell hogy legyen a csütörtöki napnak és a szerelemnek a nép szokásaiban! Erre is gondolni kellene a népszokás kutatóinak, mert a népköltészet tanúsága nagyon egyértelmű.

SZÓKIMONDÓ SZÖVEGEK

Láttuk az eddigiekben, mennyire stilizált a népköltészet nagy része. Szimbólum, természeti kezdőkép, áttételesség egyéb formái, gesztus-költészet, objektivitás, irreális és szürreális képalkotás, mind-mind a stilizálás különböző fokát jelenti. Tudnunk kell azonban, hogy vannak nem stilizált darabjai is. Már a testi szerelem stilizált megéneklésénél, az erotikus szimbólumoknál idéztünk vaskosabb, szókimondóbb változatokat, és említettük, hogy vannak olyan szövegeink is, amelyek semmi másból nem állanak, mint bizonyos „tiltott" szavak kimondásából, vagyis egyáltalán nem stilizáltak. Lássunk egyetlen példát (Zámoly): Öreganyád régi ringyó, régi ringyó, régi ringyó, Valagában kurvabimbó, kurvabimbó, kurvabimbó." Különösen a táncdallamokra énekelnek ilyesmit, meg az ún. mulatónóták szövegében találkozunk velük. De a nem kifejezetten trágár szövegű mulatónóták sem mintapéldái a stilizált, költői síkra eltolt fogalmazásnak.

Szinte minden, ami az előbb említetteken kívül a népköltészet alkotása, a mindennapoktól eltérő, valóság-feletti szférában mozgó fogalmazás példája. S a legkomolyabb darabokban, akár a lírában, akár a balladában, az emelkedett nyelvi szépség ritka példáival találkozhatunk. Mint a következő versszakokban:

311.

2. Szivárvány havasán
Fölnőtt rozmaringszál, fölnőtt rozmaringszál,
Engem szavaiddal
Biztató violám, biztató violám.

3. Jó estét, jó estét
Adjon Isten kincsëm, adjon Isten kincsëm,
Piros hajnal után
Ragyogó na'ffényë, ragyogó na'ffényë.

(Pt 171)

vagy

312.

1. Tisza partján lakom, Keress fël angyalom!
Csëndës foljóviznek Csak zúgását hallom.

2. Ha foljó víz volnék, Bánatot nem tudnék;
Hëgyek-völgyek között Zëngedëzve járnék.

(035)

Az utolsó sor – „Zëngedëzve járnék" – példa arra is, mennyi különleges kifejezést, nem mindennapi fordulatot találunk a népköltészetben, ami ismét csak minden magas költészet közös sajátsága. Számtalan példát idézhetünk hasonló különlegességekre. „Jaj, be *lelkëm* kendër vót" (Pt 54), „Szép a leány *ideig*, Tizennyolc esztendeig" (Pt 56), „Hogy az út elõtted rózsá*nak* váljon" (Pt 75), „Keze *bokájától* ha nem féltem volna" – (s itt nem a *csukló* helyett alkalmazott régi kifejezés a különös, hanem hogy ettől félt a lány; Pt 78), „Apám is *kifogyott* kötődő társából" (Pt 78), „Hallottátok-e már *hírül* Kaszai Sanyi *legénységül*, Bicskával vágja a nyárfát" (Pt 82), *Tőlem* a nap úgy telik el (Pt 125), „Majd elvisszük, amerre a nap *szölke*" (Pt 152), „*Pënditsd mëg nyelvedet* gyönyörü nótára" (Pt 155), „Egy *filleng* szöllőër" (Pt 173), „*Csincsëcskékbe csincselgetëm* vala" (Pt 209), „*Támadékom* te legyél" (Pt 214), „Maros mellett két szép ződ ág, *hajlandó*, Rëá szállott két szép madár, *illendő*. Ëgyik madár Angi József, *illendő*, Másik madár Szabó Katalin, *hajlandó*" (Pt 227), „Látom a szép eget Fölöttünk *fémleni*, Békesség *csillagát* Rajtunk *lengedezni*" (Pt 234), „Ha az enyim volnál, Különbet *nyilonnál*" (Pt 245), „Kajla bocskor, szalaggy innen, *megcsendölök tőled*" (Pt 289), „Nincsen *becsüje* szegénynek" (Pt 347), „Eddig való dolgom ... *füvet lekaszállás*" (Pt 348), „*Bokros* búbánat" (Pt 367), „Vagy magam*nak* tëszlek" (Pt 367), „A szivibül kizá*rott*" (Pt 376), „*Csácsogó* madárka" (Pt 433), „Megismerni a kanászt *ékes járás*áról" (03), „Amott *kerekedik* egy fekete felhő" (0137–138), lásd még „*Imhol* kerekedik egy fekete felhő" (Pt 9, 356), „Két halvány

orcámon *árkot ver* a könyü" (0193), „Ugy el vagyok *buvarodva*" (0254) stb. Nyilván minden hiteles népköltészeti gyüjteményből további ritka kifejezéseket lehetne idézni. S ezek nem *tájszavak*, nem a paraszti beszéd *mindennapi* fordulatai; ezek különlegesen használt fordulatok, amiket többségében a nép csak költői szövegében alkalmaz, a nyelv lehetőségeiből újonnan alakítja ki sajátos hatás céljából. Vagyis a költői nyelv sajátos találatai. Ezzel is a valóság fölé emeli a költeményt – a nyelvi valóság fölé –, vagyis nyelvileg is stilizálja, amit annyi más eszközzel is stilizált.

NÉPI LÍRA – IRODALOM ELŐTT

Miután áttekintettük a népdalt külső és belső sajátságaiban, és láttuk, milyen a jelenben, ezután tekintsük végig az idő hosszmetszetében is: mi mióta él benne – amennyiben ez a történeti adatok és az összehasonlító kutatás segítségével megállapítható vagy valószínüsíthető.

Előbb azonban néhány módszertani meggondolást kell előrebocsátani. Mindenekelőtt minek kell tekintenünk egy „történeti adatot", egy népköltészeti szöveg följegyzését olyan korból, amikor mai értelemben vett néprajzi gyüjtéssel nem számolhatunk. Egy ilyen adat kettőt jelenthet: *a)* egy akkor már élő népköltési terméket jegyeztek föl; *b)* egy irodalmi alkotás a följegyzés korából él tovább a néphagyományban. Hogy melyikről van szó, azt elsősorban a stílus dönti el, amennyiben nem ismert szerző ismert művéről van szó. Ugyancsak a stílus dönt – és természetesen az egész népköltészet és az egész irodalom ismerete – olyan részletek esetében, amikor világosan népköltészet bizonyos képei, fordulatai tűnnek fel világosan egyéni szerzeményekben. De semmi esetre sem lehet egy népdalnak vagy népdalrészletnek egykori följegyzését az illető szöveg vagy szövegrész akkori keletkezésének tekinteni. Általában akkor merül föl az írásos kultúrában valami a néphagyományból, amikor az már elterjedt, közismert a nép közt, és megtetszik a „művelteknek" is. Vagyis sokkal inkább *terminus ante quem*, mint kiindulópont. Akkor már biztosan ismert volt. Amikor viszont közismert szerzemény vagy egyéni, irodalmi alkotásnak látszó névtelen alkotás él tovább a néphagyományban, akkor valóban terminus post quem-et jelent az időpont, ami lehet a dátum korával teljesen azonos, de lehet sokkal későbbi is. Ha pedig azt tapasztaljuk, hogy népdalszövegek akár változatlanul, akár némi változtatással egyre sürübben kezdenek feltünni bizonyos kor írásos emlékeiben, akkor sem arról van szó, hogy azok a népdalok annak a kornak a termékei, hanem csak azt, hogy abban a korban erősödik az érdeklődés a művelt körökben a népköltészet iránt. Így van ez a 18. század végén és még jobban a 19. század folyamán.

Elhangzott olyan vélemény is, hogy a népköltészetben személyes líra csak akkor fejlődik ki, amikor az az irodalomban megjelent, és irodalmi közvetítőréteg van, amely megismerteti az irodalmi teljesítményt a néppel (Voigt 1969–1981). Nem foglalkozom ennek a megállapításnak alapját képező irodalmi áttekintéssel, mindössze a népköltészetre vonatkozó részéhez kívánok *adatokkal* hozzászólni. Néhány személyes lírai megnyilatkozást idézek olyan népektől, amelyeknek nemhogy irodalmat közvetítő rétege nincs, hanem egyelőre még irodalma sem alakult ki.

Cseremisz dalok:

313.

1. Sárga hegy tetején
sárga fejű virág.
Le akarom szakítani,
[a kezemben] akarom tartani.

2. A legényszeretőmet
látni akarom.
Látni akarom,
beszélgetni akarok [vele].

(Vikár–Bereczki 1971: 221. sz.)

Természetesen tekintetbe kell venni, hogy ezek szó szerinti fordítások, ami a költőiséget nem tudja kellőképp érzékeltetni, még kevésbé a ritmust. De a költői tartalomról nagyjából mégis jól tájékoztatnak.

314.

1. /: Mit ér a hosszú utca, ha zöld fű nem nő rajta? :/
/: Mit ér a hosszú élet, ha nem vidám? :/

2. /: Keskeny hídon korlát nélkül átmenni nem lehet. :/
/: A mi életünket bánat nélkül leélni nem lehet. :/

(Vikár–Bereczki 1971: 261. sz.)

315.

1. /: Magasan repül a vadlibacsapat. :/
/: Ha egy fióka elvész [belőle], a csapat keresésére indul. :/

2. /: Ha én elveszek, ugyan ki indul keresésemre? :/
/: – Apám keresésemre indul – mondtam; apám nem indult keresésemre. :/

(Vikár–Bereczki 1971: 283. sz.)

Csuvas népdalok:

316.

1. Kinéztem az ablakon,
úgy tetszett, hogy lemegy a nap.

2. Mikor idegenbe [férjhez] mentem,
úgy tetszett, hogy elmúlt az életem.

(Vikár–Bereczki 1979: 37. sz.)

317.

1. Vasderes a ló,
göndör a sörénye,
nyugtalanul áll, hej,
a rúd között.

2. Mikor a leány eléri,
hej, a tizenhét [esztendőt],
idegenek keze között
sinylődik.

3. Az aranyos-ezüstös
réz vizhordót,
hej, melyik vállamra
tegyem?

4. Ha fiatal fejemre,
hej, bánat jön,
ki szeme előtt
sírjak?

(Vikár–Bereczki 1979: 277. sz.)

318.

1. Apám kapuja, hej, előtt
egy felemelhetetlen kő hever.
Nem felemelhetetlen kő,
elviselhetetlen bánat.

2. Ahelyett, hogy apám fia lettem,
lettem volna inkább száraz ág.
Az őszi széltől, hej, letörtem volna,
a tavaszi vízzel elfolytam volna.

(Vikár–Bereczki 1979: 287. sz.)

Természetesen az idézett kötetek tele vannak hasonló jellegű szövegekkel, s többet még más vonatkozásban is látni fogunk. De hogy még archaikusabb és irodalom nélkül levő kultúrából is idézzünk, lássunk két példát Munkácsi Bernát vogul gyűjteményéből, ahol nem hősénekek vagy medveénekek vannak, hanem lírai megnyilatkozások, sorsénekek: az *Életképek*ből.

319.

A Visera-folyó alsó vonala felől
vajjon kicsodámat várom én?
Kapitánics Péter kedves barátomat,
téged várlak én.
Érett ribiszkéhez hasonlatos szemecskéinkkel
bár egymásra nézhetnénk!
Tiz ujjú ujjas két kezecskéd
bár csak fogdoshatnám!
Hattyúfehérségű kis nyakad
bár átölelhetném?
Lúdláb magasságú vánkosaljra
bár együtt lefeküdhetnénk!
Vadrécze-tollal [töltött] jó párnára
bár együtt lefeküdhetnénk!

(Munkácsi 1892–1910: IV. 11. l., VIII. sz.)

320. Persinafalúsi nő szűlte szép leányzócska,
ezen formás nő formádat
bárcsak én birhatnám,
ezen szépséges nő szépségedet
bárcsak én vehetném magamhoz!
Ezen Lózvafő-falvi kis úrnak (t. i. magamnak)
jávorbőrös térdének kis végére,
nyusztbőrös térdének kis végére,
bárcsak [oda] ültethetnélek.
Ezen kormányos ladikomnak kormányhelyére,
bárcsak [oda] ültethetnélek.
Jegenyefenyőből való csörgőgyűrűs evezőt
készíthetnék bár neked.
Jegenye fenyőből való szép házamba
vezethetnélek bár be téged.
Jegenye fenyőből való keresztfás ajtómat
bárcsak te nyitnád ki,
tíz ujjú ujjas kezecskéiddel
bárcsak te nyitnád ki.
Zelniczefával hajtásozott hajtásos bölcsőbe
bár fektetnének együvé bennünket;
Egy vánkossal, egy ágybőrrel
rendeznének bár bennünket!
Ezen Persinafalusi nő anyád,
ezen Cserjés-falusi anyuskám,
bár együvé rendeznének bennünket.

(Munkácsi 1892–1910: IV. 28–29. l., XIX. sz.)

Nem hiszem, hogy bárki is kétségbe vonhatná az idézett szövegek személyes lírai jellegét. S az utolsók a múlt század végén történt Munkácsi-gyűjtésből valók, amely a vogulokat még olyan állapotban találta, amelyen már a középkori magyarság is túlhaladt.

Továbbmegyek, a Salamon-szigetekre: Thurnwald 1912-ben tette közzé a következő verset gyűjtéséből.

321. Megbolondítod a férfiembert!
Nyomodban maradtam,
Elkísértelek a faludig.
Észrevettél,
nagyokat sóhajtottál.

Így szóltál az üzenethordó asszonyhoz:
„Üzenem a virágzó fának,
jöjjön el újra,
feküdjünk szerelemrejtő lombfedél alá.

Üzenem még,
nagyon vágyódom utána,
Aludjunk együtt
a szerelemrejtő lombfedél alatt!

Félve surranok az úton,
erdei ösvényeken,
a sűrűségben eljutok a kunyhócskához,
ott szeretnék találkozni veled.
Jaj, de egyedül várok itt rád,
vörös papagájom,
élescsőrű, fiatal madaram,
kívánom, hogy belémkóstóljál,
zsenge kókuszdióba,
aj, be vágyódom az érintésedre!
Érted kötöttem föl ünneplő kötőmet,
testem-lelkem csak téged szolgál.

(Rákos 1976: 65)

De hogy ne csak szerelmes vers és ne csak Óceánia szerepeljen, lássunk egy eszkimó éneket:

322.

Fölidézem
és a kora tavaszi napokra gondolok,
fiatalabb korom
tavaszi napjaira.
Micsoda vadász voltam én!
Valóban én lettem volna?
Látom,
a férfit kajakjában;
lassan vergődik előre a part mentén,
lándzsával ledöfött karibukat vontatva.
Micsoda boldogság
a kajak-vadászatokra gondolni!
Szárazon sose lettem nagy vadász
a karibucsordák nyomán.
És az öreg, ifjúsága erejét idézve,
inkább csak dicsőséges tetteire gondol.

(Tornai 1977: 38–39)

Tehát már a honfoglalás előtti időben is számolnunk kell lírai dalok létezésével. Vagyis Voigt Vilmos idézett megállapításában és a tanulmány végén leszögezett tanulságában, hogy „... az individuállíra 1603. július 10-e előtt nem volt tagja a magyar folklór műfajhierarchiájának" (Voigt 1969–1981: 526), a néprajzi adatok teljesen figyelmen kívül maradtak.

IDŐREND

HONFOGLALÁS ELŐTTI ÖRÖKSÉG

Ezek után tekintsük végig a népi líra jelenségeit az idő sorrendjében. Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy van egy olyan formai megoldása bizonyos lírai megnyilatkozásoknak, amely még az obi-ugor rokonokkal közös, és így a legrégebbi minden más népköltészeti jelenségünk között: s ez a siratóban fennmaradt szabad rögtönzés. Mai, prózai formájában is még olyan egységeket rak egymás mellé kötetlenül, amelyek a népdalokban már kötötten jelentkeznek. De minthogy erről kötetünk más helyén esik szó, itt bővebben nem foglalkozunk vele.

Azonban a négysoros versszak mint forma is már meg kellett legyen a honfoglalás előtt népünk hagyományában. Tudjuk, hogy a törökségnél igen korán kialakult a versszak mint a vers ismétlődő egysége. „Az 1073-ban Mahmut al Kashgari által írt *Divan-i Lugatit Türk* a hősénekek első példáival szolgál, aminek kétségtelenül szájhagyomány volt a forrása. A török nyelvnek ez a szótára számos független, négysoros versszakot tartalmaz. A kutatók számos strófát összecsoportosítva hosszabb énekeket rekonstruáltak, amelyek az Oguz törökök történetére vonatkozó említéseket tartalmaznak a 8–11. századból. A versszakok epikus hősök neveit említik, akiket más forrásokból is ismerünk, és leírják csatáikat" (Başgöz 1978: 312). Tehát legalább a 8. századtól kezdve volt alkalma a magyarságnak török népektől megismerni a versszakformát, hiszen ebben a korszakban már a magyarság igen erős török hatás alá került, sőt török népekkel keveredett.

De ugyanezt igazolja a népzene is, amelyben a honfoglalás előtt már kialakult a kvintváltó forma, ami egy szigorú felépítésű zenei versszaktípus; ugyanakkor mindazoknál a török népeknél, ahol hasonló zenei típusokat kitalálunk, mindenütt általános a strofikus forma – nemcsak kvintváltó, hanem egyéb jellegű dalaikban is. Elképzelhetetlen, hogy a zenei strófákra tagolatlan vagy sztichikus szövegeket énekeltek volna. S már az idézett példákból is láttuk a cseremiszeknél és csuvasoknál, s még továbbiakból is látni fogjuk, hogy szövegeik is versszakegységekből állanak. Csak természetesen ezek a versszakok nem kötött szótagszámot szabályosan ismétlő formák, bennük a szótagszám 7–9 (néha 10) szótag között ingadozik, tehát csak a hozzávetőleges dallamsorhossz van megszabva. Nyilván ilyenek voltak a magyar versszakok is a honfoglalás előtt, és maradtak még sokáig ilyenek a középkorban, mint a Mária-siralomban és a László-énekben látjuk, és néhány nagyon archaikus vidéken egy-egy ritka példában. De a versszakokban fogalmazott rövid lírai dalok megléte a cseremisz és csuvas párhuzamok alapján aligha tagadható. Legfeltűnőbb közöttük a két párhuzamos képet egy versszakban, vagy két egymás utáni versszakban, két részre tagoltan alkalmazó szerkezet. Erről kell a továbbiakban részletesen szólnunk.

Lükő Gábor (1957) idézett tanulmányában részletes összehasonlítás alapján kimutatta a két párhuzamos képből álló felépítés honfoglalás előtti, keleti rokonságát (és ami evvel együtt jár, sőt előfeltétele: Nyugaton ismeretlen voltát). Tulajdonképpen elég volna hivatkozni erre az alapos tanulmányra, hogy megállapítsuk: ez a nálunk nagyon elterjedt költői forma keleti örökségünk a honfoglalás előtti időkből. De minthogy cikke óta nagyarányú gyűjtés folyt éppen azon keleti népek közt, amelyekkel népzenénk is a

legszorosabb egyezést mutatja, a publikált anyagok tapasztalatai rendkívül világosan szólnak erről a szövegkapcsolatról, és teljesen megerősítik Lükő Gábor eredményeit.

Az idézett cseremisz gyűjtemény 320 dalából 75-ben van meg ez a felépítés, vagyis az anyag 24%-ában! Hasonló az arány a csuvas gyűjteményben: 350-ből 70-ben, vagyis az anyag 20%-ában! Lássunk néhány szép példát a már idézetteken túl is. Cseremisz:

323. 1. /: A szűk utca utca-e, ha zöld fű nem nő rajta? :/
/: A mi életünk élet-e, ha nem élhetünk baj nélkül? :/

2. /: A keskeny híd híd-e, ha bot nélkül nem lehet átmenni rajta? :/
/: A mi életünk élet-e, ha nem élhetünk bánat nélkül? :/

(Vikár–Bereczki 1971: 314. sz.)

324. 1. Ahelyett, hogy félvén félve átmenjek a fekete rengetegen,
jobb, ha fütyülni kezdek.
Ahelyett, hogy az emberektől félve, szégyenkezve éljek,
jobb, ha dalolni kezdek.

(Vikár–Bereczki 1971: 118. sz.)

325. 2. Ha a víz mélységét ismertem volna,
lapos fenekű csónakba nem ültem volna.
Ha az idő álnokságát ismertem volna,
anyámtól, apámtól nem születtem volna.

(Vikár–Bereczki 1971: 76. sz.)

326. 2. Mikor a zelnicém virágzik,
akkor díszlik a kertem.
Mikor meglátom a kedvesem, és beszélek vele,
ellágyul a lelkem.

(Vikár–Bereczki 1971: 151. sz.)

327. 1. /: Az almafa alá hagymát ültettem. :/
/: A jóízű almát megkeseritve nő. :/

2. /: A szeretett legénytől elmaradt szeretett leánynak :/
/: Sok bánatot látva, sokat fáj a szíve. :/

(Vikár–Bereczki 1971: 236. sz.)

328. 1. A kert közepén almafa áll,
az egészet átkutattam, egy alma sincs rajta.
Gondolkodva mentem, töprengve mentem,
lám, nincs nekem szerető férjem.

(Vikár–Bereczki 1971: 293. sz.)

Csuvas:

329.

4. A fehér zelnice virágzása idején,
miért esik, hej, nehéz dér?
Mikor, hej, felnőttünk,
miért hívnak be, hej, katonának?

(Vikár–Bereczki 1979: 227. sz.)

330.

2. Buzogva forr, hej a szamovár,
nem szén nélkül, a széntől.
Fiatal szívem meghasad,
nem bánat nélkül, a bánattól.

(Vikár–Bereczki 1979: 289. sz.)

331.

1. Az utca közepén a zöld fű
a barom lába alatt, hej, nőtt meg.
Az én árva vesszős testem
idegen foga alatt, hej, nőtt fel.

2. A kakukk megtojta a tojást,
a barázdabillegető, hej, költötte ki.
Anyám szülte termetemet
idegen, hej, nevelte.

3. A tornácnál összegyűlt a viz,
nincs lapát elvezetni.
A lélek bánkódása, hej, idején
nincs anya, hej, [kinek] panaszkodni.

(Vikár–Bereczki 1979: 326. sz.)

Néha olyan kép kerül szemünk elé, mintha egy magyar dal ismert szimbólumának volna variánsa.

Cseremisz:

332.

1. /: A koponi dombháton a szélmalom vajon mit őröl olyan sietve? :/
/: Úgy látszik, a mi bánatunk ért oda. :/

2. /: A jamangasi laposon a pengeli malom vajon mit őröl olyan sietve? :/
Úgy látszik, a mi könnyünk ért oda,
azért őröl gyorsan.

3. /: A Volga túlsó partján a gőzmalom vajon mit őröl olyan sietve? :/
/: Úgy látszik, a mi lelkünk fájdalma ért oda. :/

(Vikár–Bereczki 1971: 233. sz.)

Mintha a **227.** példa gondolatát variálná. Láttuk már az almának mint szerelmi szimbólumnak alkalmazását is (**327–328.** példa). Nem lehetetlen, hogy bizonyos képek és szimbólumok megvoltak már a középkori hatás előtt is a magyar költői hagyományban. Hiszen a középkori szimbolika is minden valószínűség szerint a (nyugati) népköltészetből nőtt fel az irodalomba.

Ugyancsak láthattuk az eddigi példákból is egy másik archaikus sajátság, a sorismétlés gyakoriságát. Ez a szomszédainknál is kedvelt, sőt Nyugat-Európában is ismeretes formai sajátság még nagyobb arányban található a két volgai nép anyagában. Cseremiszeknél 320-ból 77-ben, vagyis 24%-ban, csuvasoknál 350-ből 188-ban, tehát az anyag 56%-ában! Nyilván dalainknak ez a nagyon régies előadási sajátsága is megvolt már a honfoglalás előtt.

Nem azt mondjuk ezzel, természetesen, hogy a két párhuzamos képből álló mai dalaink mind a honfoglalás előttről származnak; talán egyetlenegy sem. (Bár az a néhány képi párhuzam, amire hivatkoztunk, azt sejteti, hogy nincs kizárva egyes ilyen elemek továbbélése sem.) De az bizonyos, hogy a példát már ismertük, és annak mintájára alakultak a többiek. Méghozzá nagyon sok példát kellett látnia a magyarságnak, hogy olyan erősen begyökeresedett ez a forma népköltészetünkben, és a 20. századig fennmaradt és hatott. (Még új stílusú népdalainkban is alakultak ilyen szerkezetek.)

KÖZÉPKORI SZÖVEGEK

Lényegesen többet – már konkrét dalokat is – ismerünk a középkorból. Ma is élő szövegekről tudjuk kimutatni, hogy a középkorban keletkeztek. Mindenekelőtt azokra a dalokra gondolunk, amelyek a francia eredetű balladáinkkal együtt kerültek hozzánk, tehát csakis középkoriak lehetnek. Kezdjük a sort egy közismert szöveggel – a házasuló legény gondjairól:

333.

1. El kéne indulni, Mëg ké' házasodni,
   De még az a kérdés, Kit kéne elvënni?
   Jaj, jaj, jaj, jaj, jaj, jaj, Kit kéne elvënni?

2. Ha kisasszonyt veszek, Nem tud szőni, fonni.
   Jaj de szégyen nekem Pénzzê gagyát venni.
   Jaj, ...

3. Ha öreget kérek, Az mindig szomorú,
   Annak minden szava Egy égi háború.
   Jaj, ...

4. Ha gazdagot kérek, Mindig csak azt hányja,
   Hogy „az enyimből élsz Ebadta hitvánnya",
   Jaj, ...

5. Ha szegényt megkérek, Avval mit csinájak,
   Egy kódúsbó kettőt Tehát mért csinájak?
   Jaj, jaj, jaj, jaj, jaj, jaj, Ugyan mért csinájak?

6. Istenem, Istenem, Ugyan mit csinájak,
Legénykedjem-e még, Vagy megházasodjak?
Jaj, ...

7. Az az egy reménység Táplál ezután is:
Jó lesz a legénység Nekem továbbra is.
Jaj, ...

(Pt 72)

Francia és német megfelelőit bemutattam és tárgyaltam (Vargyas 1960a: 3–21). A magyar a felhozott példák közül közelebb áll a francia példa tömör fogalmazásához, ami egyébként tökéletesen egyezik a mienk tartalmával: indul avval, hogy nem akar házasodni; azután sorra veszi, ha ilyet vagy olyat vesz, köztük a szegényt és gazdagot; az utóbbinál megjelenik a magyar példája, ti. hogy felhányja: elköltöd mind az én vagyonomat. Végül az utolsó versszak dicséri a legényéletet. A németek is ezt a felépítést mutatják, azonban bőbeszédű és a magyartól nagyon különböző fogalmazással. Döntő még a hovatartozás kérdésében, hogy a magyar dallam tipikusan francia felépítésű: két azonos sor után egy elütő refrén-sor. A francia dal egy változatát már 1597-ben följegyezték. Nem lehet vitás, hogy mi a középkor folyamán a franciáktól vettük át ezt a dalt.

Ugyanakkor a 17. században nálunk is följegyeztek egy hasonló szöveget, méghozzá hat változatban. Ez a 28 versszakra felduzzasztott, körülményes versezet nyilvánvalóan nem a kiindulás – már csak a francia változat korábbi volta miatt sem, de az sem elképzelhető, hogy ez a vers terjedt volna el a francia és német parasztság között –, ez csak tudákos átírása lehet a népköltészetből megismert témának. (A francia 6 versszakban mondja el a tartalmat, a németek ötben, de azok 5 rendkívül hosszú sorban; a magyar, mint láttuk, 7 × 2 sorban. A franciában sorismétlések vannak a refrénszerű versszakvégeken. Ez is archaikus vonás. Minden együtt arra mutat, hogy a magyarok és a németek egy francia éneket vettek át a középkorban, s ez a nép közt élő ének adott alkalmat a 17. század vége felé (a vers szerint 1670-ben) egy nem nagy igényű „poétának", hogy átírja a „műveltek" számára. Vagyis itt áll előttünk egy kétségtelen példa arra, hogy egy „első följegyzés" semmi esetre sem jelenti a dal megszületésének idejét, még kevésbé az irodalmi adat elsőbbségét.

Ugyanabban a tanulmányban mutattam ki az alábbi „Zabvető ének"-ünk francia és német megfelelőit is.

334.

1. Szeretném tudni, hogy a paraszt,
Hogy a paraszt, hogy a paraszt
Hogy veti el a zabot.
2. Idenézzen, így a paraszt
Igy a paraszt, így a paraszt
Igy veti el a zabot.
3. Szeretném tudni ... Hogy vágja le a zabot.
4. Idenézzen ... Igy vágja le a zabot.
5. Szeretném tudni ... Hogy adja el a zabot.
6. Idenézzen ... Igy adja el a zabot.
(Tenyérbe csapnak)

7. Szeretném tudni ... Hogy issza meg az árát.
8. Idenézzen, ... Igy issza meg az árát.
(Isznak, leborítják a poharat)
(0316)

Ez a dal lakodalomkor „megjátszott" társasjátékszerű ének. Ennek a Békés megyében és Somogyban gyűjtött dalnak mind szövege, mind dallama, mind pedig „szokásszerű" funkciója egyezik néhány francia énekkel és ismét több német változattal. A délfrancia változathoz a kiadvány szerzője és gyűjtője a következő megjegyzést fűzi: „Ez a régi francia körtánc, amelynek neve: La Chanson de l'Avoine (A zab éneke). Előadásakor kezet fogva lassan forognak a két első sor dallamára. A harmadikra elengedik egymás kezét, s mindegyik helyén maradva háromszor vető, vágó stb. mozdulatot tesz a versszak szövege szerint. A negyedik sorra mindenki csípőre teszi kezét. Ezután, követve a refrén útmutatását, a jobb láb négyszer földre toppant, ugyanakkor kezüket összeverik. A kart azután felemelve félfordulatot tesznek hangosan kiáltva: Zab, zab! Végül újra kezetfogva gyorsan forognak." Vagyis társasjátékszerű mimikus tánc. A magyar ebből még sokat megtartott; a német adatok gyermekjátékdalok, ebből tehát a magyar felnőttek lakodalmi szokása nem alakulhatott ki.

Balladakönyvemben (Vargyas 1976: I. 90–91) tárgyaltam egy szövegformulát, amely Nyugat-Európában balladában fordul elő, nálunk emellett inkább önálló lírai dalban jelenik meg: ez a visszatérés lehetetlenségéről szóló formula (lásd a **83.** példát). Ennek más formája a következő:

335. Látod-e te, babám, /:Azt a száraz nyárfát :/
Mikor az kizöldül, /: Akkor jövök hozzád. :/
(Pt 8)

(Lásd még Pt 171, 316 stb.)

Az angol, dán, francia változatokban többféle módon fejezik ki a lehetetlenséget: „mikor a nap és hold ama dombra lép" és hasonlókkal, de köztük a száraz ág ki nem zöldülésével is. „When shall we meet again, sweetheart? When the oaken leaves that fell from the trees, Are green – and spring again." (Mikor találkozunk újra, kedvesem? Mikor a tölgyfalevél, amely lehullt a fáról, újra zöldül és kihajt.) Máshol az is megjelenik: „And that never be." (És az sosem lesz.) A magyarok ezt a leghatásosabb képet választották ki, s szomszédaink is ezt vették át szó szerint. Ezek a szövegek tehát a középkor óta variálódva, de lényegében változatlanul éltek tovább a mai napig.

Fent idézett cikkemben (Vargyas 1960a) két szövegről még ugyanezt az eredetet tudtam kimutatni, mint a házasuló énekről, de ezek már nem lírai dal formájában maradtak fenn nálunk, hanem az egyik énekbetétes rövid történetként, a másik mondókaszövegként. Az első a „Molnár kutyái", akit megtámadnak a rablók, s azt az egyet kéri, fújhassa furulyáját, s azzal vagy szöveggel énekelt dallammal kutyáit hívja segítségül, akik széttépik a támadókat. Franciáknál ez végigénekelt vers, ahol kereskedő menekül meg így a rablóktól, bolgároknál is énekelt vers pásztor szereplővel. Biztos, hogy a magyarban is végig vers volt valamikor. A másik a „Kóró és a kismadár", úgynevezett „kiegészülő" mondóka: A kóró nem akarja ringatni a kismadarat, az kéri a kecskét, hogy rágja meg a kórót, az sem akarja, elmegy a farkashoz, hogy egye meg

a kecskét, majd a faluhoz, hogy kergesse a farkast, a tűzhöz, hogy égesse meg a falut, a vízhez, hogy oltsa el a tüzet, a bikához, hogy igya meg a vizet, a furkóhoz, hogy üsse agyon a bikát, a féreghez, hogy fúrja ki a furkót, a kakashoz, hogy kapja be a férget. Végül „Szalad a kakas, kapja a férget, szalad a féreg, fúrja a furkót" stb. – a kóró pedig ringatta a kismadarat. Láttuk, hogy helyenkint élénk ritmusa van, és betűrímek ékesítik. Ezek egykori vers voltáról tanúskodnak. A franciáknál a farkas nem akar kijönni az erdőből, s ezért mennek a kutyához, bothoz stb., míg végre a farkas kijön az erdőből. A fokozatokban szerepel a bot, a tűz, amely nem égeti, a víz, amely nem oltja stb. Németül Elzászból ismerek párhuzamot.

Ez a kettő ugyan nem tartozik a szorosan vett lirába, de nem is sorolható máshova, és mindenképpen támogatja azokat a franciából való kölcsönzéseket, amelyeket tisztán lírai vagy lírico-epikus szövegekben megállapítottunk.

Ezek közül a legutolsó és legfontosabb a következő:

336.

1. Három huszár a csárdába Így gondolkozik magába,
   Így gondolkozik magába, Hová megyünk éccakára.

2. Egy közülök kitalálta: Özvegyasszony kunyhójába,
   Özvegyasszony kunyhójába, Hol az ajtó nincs bëzárva.

3. Gyer be huszár a házamba, Itt a divány, ülj lë rája,
   Az ágyam is lë van vetvë, Hogyha akarsz, fekügy belë.

4. Nem fekszëk lë az ágyadra, Nem költöl fël éjféltájba!
   Felköltlek én ojjan jókor: Éjfél után egy órakor.

5. Éjfél után egy az óra, Kelj fel huszár, erigy haza.
   Még a kutyák sem ugatnak, Szomszédaim is alusznak.

(Pt 121 = Vargyas 1960–1963: I. 19. sz.)

A szövegből látszik, hogy az elején említett három huszár csak fiktív szám, utána már csak egy huszár szerepel. Ilyen fiktív hármas szám francia lírai dalokban és balladákban is előfordul. Magában dalunkban is hol három, hol egy a szereplő. Például: „Kicsi betyár az erdőbe" vagy „Betyárgyerek az erdőben Bújdosik a sürüségben. Gondolkozik ő magába, Hová menjen étszakára" (lásd 094, 017, 0269). Ilyenkor „özvegyasszony" helyett „Megy babája ablakára" és hasonlók szerepelnek.

Látni való, hogy itt a középkor kedvelt műfajáról van szó: a *hajnali ének*ről *(aube, Tagelied)*. A legjellemzőbb hajnali énekben mindig a szerelmesek egymással töltött éjszakája szerepel, utána a hajnali távozás és a gondoskodás, hogy ne vegyék észre a távozó szeretőt. Dalunk tehát mintapéldája a műfajnak. Ugyanakkor megtaláltam francia megfelelőjét is, igaz, mint töredéket (lásd Vargyas 1960a: 17). Ott is három lovag jön Vendée-ből, az úton találkoznak a lánnyal, kérdezik tőle, hová mennek az éjjel lefeküdni. A lány hívja őket magához vacsorára, és ágyát kínálja lefekvésre, amit azok elfogadnak. Itt megszakad az ének, illetve töredék, de nem kétséges, hogy a folytatás ugyanaz, mint nálunk, mert a hajnali költögetés és távozás olyan közhely a francia és német hajnali énekekben, ami nyilván nem maradhatott el itt sem. Figyelemre méltó, hogy itt a három

közül egyet megkülönböztetnek, aki gyalog van és aki a beszélő. A kanadai francia töredék elárulja, hogy szövegünk nemigen változhatott az idők folyamán, ha ilyen részletes egyezés található köztük; a mindenkori apró variálásokat a fogalmazásban nem számítva nyilván így él a középkor óta. (Ha a francia balladák Magyarországra kerülésének valószínű idejét vesszük számításba, mint a legnagyobb francia hatás idejét, akkor a 14–15. századra tehetjük lírai dalunk magyarországi „keletkezését" is.) Mindezen átvételek közvetítői a középkori francia-vallon telepesek lehettek, akiknek kétnyelvűségéről történeti forrást idéztem balladakönyvemben (Vargyas 1976: I. 65–66).

E francia eredetű hajnali ének biztos példájára több dalunkat is az aube-ok mintájára alakult, középkori típusnak kell tartanunk. Különösen azokat, amelyek epico-lírai jellegűek, tehát valami elbeszélésféle tartalommal adják elő a szerelmesek együttlétét. Ilyen a szatmári magyarság kedvelt dala:

337.

1. Szóul a figemadár, Mingyár' megvérrad már,
Fordújj hozzám róuzsám, Csóukold meg az orcám.

3. Hajnaljon, hajnaljon, Csak meg ne vérradjon,
Hogy az én galambom Jóu utat haladjon!

(045)

(A 2. versszakot – mint nem jellemzőt – elhagytam.) Itt tehát már a hajnali költögetésnél kezdődik az ének. A másik éppen az éjszakát tartja fontosnak, a hajnal csak említésben szerepel: **173.** példa. Ezek tehát biztosan a hajnali ének műfajába tartoznak. Vannak azonban olyan egy versszakos dalaink is, amelyekben szintén felismerhető a hajnali ének egyik-másik vonása, mindenesetre benne van a szerelem és a hajnal említése, esetleg a költögetés.

338.

Gimësi mezőben rozmaring zöldellik.
Kelj fel idës rúzsám, mer már mëghajnallik.
Már én is fëlkeltem, már ki is söpröttem,
Mindën dolgaimat szépen elvégeztem.

(Pt 361)

339.

Sej, felszállott a kakas a meggyfára,
Kukorékol hajnalhasadtára.
Hajnal hasad, fényes csillag ragyog,
Sej, én még most is a babámnál vagyok.

(Pt 421)

És talán idetartozik a 0178/1, 0328 és a katonadallá elvariált 0340. (Mona Ilona – 1963 – további példákat idéz.) Mindenképpen világos, hogy a középkor hajnali éneke a magyar népköltészetben erős nyomokat hagyott.

Egy más francia hatás is mutatkozik dalainkban. A **117.** példában láttunk olyan háromsoros dalt, amelyben refrén van, de nem a dal végén, hanem a közepén, megszakítva a dal tulajdonképpeni szövegét. Ez egyik jellegzetes formája a francia „laisse"-nek, a chanson de geste-ekből kialakult és számtalan variációban élő refrénes versszaktípus-

nak (lásd Laforte 1978). Minthogy ez a belső, szöveget megszakító refrén másutt nem ismeretes, az ilyen dalok nálunk bizonyosan francia átvételből születtek meg, vagyis középkori eredetűek. További példák:

340.

1. Falu végin van egy ház,
Falu végin uj idrom fidrom
Gálica szikszom van egy ház.

2. Abba lakik egy asszony
...
[nyolc versszakban]

(Pt 476)

341.

Csákváron volt egy kápolna.
Csákváron volt egy libidoni labdon,
Labdonia libidon kápolna ... stb.

(Gyermekkori emlékem. Változatait lásd MNT I. 949., 950. sz. és jegyzetek)

Amint látjuk, mind a három ilyen „laisse-formájú" dal háromsoros, és hozzátehetjük, dallamaik tipikusan idegenek a magyar népzenében. (Plagálisak: a záróhang fölé és alá egyaránt mennek, ennek következtében alacsony járásúak, sőt mind a három dúrban vagy mollban nagyjából ugyanazt a dallammozgást végzi, tehát egy meghatározott dallamtípust képvisel.) Mondanom sem kell, hogy ez a sajátságos forma azt is jelenti, hogy dallam és szöveg elválaszthatatlan kapcsolatban van egymással, és más variánsa nincs. Mindez idegen eredetre vall, és a francia származást erősíti.

Különben mind a háromsoros forma, ami a magyar dalok túlnyomó többségének négysoros formájából kiugrik, valamint a nagyon ritka refrén ugyanerre az eredetre: középkori francia átvételre mutat. Ilyenek idegen dallamaikkal együtt a közismert párosítók: „A Vargáék ablakjuk Rózsábul van kirakva, kirakva, Kirakva, kirakva, de kirakva" (Pt 474), „Virágéknál ég a világ, Sütik már a rántott békát, Zimezum, zimezum, Recefice bum-bum-bum" (Pt 477) és „Ettem szőllőt, most érik, most érik, most érik, Virág Erzsit most kérik, most kérik, most kérik. Kihő ment a levele? Garzó Pista kezébe, Hej, rica, rica, rica, hej Pista te!" (Pt 478).

De tovább is mehetünk az idegen jellegű dallamokkal társult és idegen jellegű szövegsajátságokat tartalmazó dalaink vizsgálatában. Ha a refrén ritka, és általában idegen jellegű dallamokkal jelenik meg, akkor ugyanezt mondhatjuk a *virágos refrén*ekkel végződő dalokról is. Ha számításba vesszük az 1495 körül följegyzett soproni virágénektöredéket: „Virág, tudjad, tőled el kell mennem És te iretted kell gyászba ölteznem", valamint az 1505 körül leírt körmöcbányai táncszót: „Szupra aggnő, szökj fel kabla, Haza jött firjed, tombj Kató! Az te szip palástodban, Gombos sarudban! Haja-haja virágom!", akkor Sylvester János 1541-es híres véleménye a virágénekekről megkapja hátterét: nyilván a késő középkortól kezdve virágzott ez a fajta költészet – akár irodalmi divat volt, akár népköltészetből került bele az irodalomba. Mi – látván a virágos refrénű dalok formai és dallami idegenségét, egyértelmű középkorias jellegét –, inkább a népköltészetben alakult stílus maradványainak tartjuk Kodállyal együtt, aki saját gyűjtéséből tett párhuzamot a soproni töredék mellé:

342. Virágom, véled elmegyek,
Virágom, tőled el sem maradok.
(Kodály–Vargyas 1952: 55. l.)

Megjegyzem, hogy Ghymesről, a Nyitra megyei Zobor-vidéken gyűjtötte, ahol a legtöbb középkori szokásdallam, lakodalmas rítusdal és egyéb régiség került elő. Általában középkori és 16–18. századi irodalmi és történelmi emlékeink az északi sávon és Erdélyben maradtak fenn: ahol a török hódítás alatt is folyamatos volt a magyar kultúra fejlődése, és a hagyományok folytonosságát nem zavarta meg semmi. Kodály Bars megyéből és Hontból hoz két ilyen idegenszerű, formájú és dallamú szöveget virágos refrénnel:

343. Teli kertem zsályával, Szép a legény párjával.
Gyöngyöm, violám, aranyos almám.

és

344. Tele kertëm zsályával, Szíp a legény párjával.
Gyënge violám, Szíp aranyalmám.
(Kodály–Vargyas 1952: 55. l.)

Az előbbinek középkorias dallama Borsodból mint karikázódallam került elő. A karikázó, mint Martin György (1979) kimutatta, a középkori énekre járt körtánc maradványa. Nem lehet véletlen, hogy ezek a sajátos szótagszámú, többnyire háromsoros, refrénes dalok mindig valami középkorra utaló más tulajdonságot is hordoznak: vagy virágos refrént, vagy a karikázót mint funkciót és középkorias dallammal való egyedi kapcsolatot. A fenti két dal felépítése: 7+7+10 szótag refrén, a **125–126.** példáké 7+7+10 szótag refrén, 7+7+13 refrén, a **143.** példa: 5+5-ös 10-es kétszer, aztán 13 szótag refrén. Törvényszerű tapasztalat a népzenében, hogy ha egy dallam és szöveg teljesen együttjár, variánsa nincs – többnyire sajátos formája miatt –, az idegenből jött a magyarság hagyományába. A fenti, virágos refrénes dalok mind ilyenek, dallamaik szűk hangterjedelmükkel, sajátos hangnemükkel és dallamvonalukkal is a középkori dallamkincshez tartozó egyedi darabok. Mindez erősíti a középkori eredetet, akár franciáktól kölcsönzött, akár irodalomból származó.

Természetesen tisztában vagyok vele, hogy a valószínűség nem bizonyosság. De egyrészt láttunk biztos példákat is, azokkal kezdtem, másrészt a folklórkutatás jelen állapotában szükség van a valamerre mutató valószínűségekre is. Remélem, hogy az itt mutatott lehetőségek elindítanak összehasonlító kutatásokat is a líra eddig nagyon elhanyagolt területén.

Ezek után lássunk néhány esetet, amikor a népköltészet hatását lehet kimutatni az irodalomban. Középkorról lévén szó, az egyházi irodalom jöhet csak számításba, mindaddig, amíg világi emlékek nem bukkannak felszínre. Mona Ilona (1963: 198) mutatott rá, hogy a *Példák könyve* egy helyén népdalszerű részlet üti meg szemünket (és fülünket):

345. Genge roỳa meg hervad mykort hevỳég ery
Zyz maria heruada zent kereztfa alatt.

Itt a két párhuzamos kép egy tipikus példájával állunk szemben: még egy „is" sem utal a két kép összetartozására. (NB. ritmusa, mint azt kimutattam – Vargyas 1952: 152 –, a mi kanásztáncunknak, illetve a középkori vágáns-ritmusnak világos példája.) Minthogy ez az irodalmi adat egymagában áll az európai irodalomban, belőle sem a magyar dalok tömeges párhuzamos képeit nem vezethetjük le, még kevésbé a még nagyobb tömegű cseremisz, csuvas és más keleti adatokat. Bizonyára a legrégibb időktől kezdve, sőt éppen a legrégebbi időkben erősebben kell feltennünk a népköltészet hatását az irodalomra. Hiszen minden irodalom meglevő népköltészetből keletkezett vagy abból táplálkozott.

Ugyanő idézi ismét a *Példák könyvé*ből a következő részt: „Ha mynd telyes vilag harttya volna es tenger tenta volna es faknac minden leweli fyweknec mynden magyai irok volnanac..." Hasonlót idéz a *Nagyszombati-kódex*ből is. Régóta nyilvántartott, nemzetközi népi és irodalmi motívum ez (Mona 1963: 191 idézi a megfelelő irodalmat).

Mindenesetre hasonló népköltészeti példáink nyilván nem az újabb korban alakultak ki, s ahogy az apácák a *Példák könyvé*ben a két párhuzamos képet is alkalmazták, ugyanúgy alkalmazták a népköltészet egy másik, igen elterjedt fordulatát is. Egy példáját idézzük:

346.

Mennyi égen csillag – iródeák vóna,
Mennyi réten fűszál – mind pennaszár vóna,
Mennyi erdő-lapi – mind papiros vóna,
Veres tenger hobja – mind tentalé vóna,
Az én sok bánatim mégse férne réá,
Mégse férne réá.

(Csanádi–Vargyas 1954: 89. sz., idézi Mona 1963: 192–193)

Végül lássuk, mi maradt fenn a népköltészetben a középkori irodalomból. Régóta nyilvántartott tény az Archipoéta dala, a „Meum est propositum in taberna mori" magyar népi változatainak létezése. Mona Ilona a következő változatát idézi Vikár Béla gyűjtéséből, Hont megyéből.

347.

Életemnek végóráját töltöm a kocsmába,
Onnan pedig egyenesen föl a menyországba,
Az angyalok is azt mondják odafönn az égbe,
Uram ezt a jó borivót vegye kegyelmébe.

(Mona 1963: 190)

A másik példa Katona Imre (1977a; 1979b) tanulmányából ismeretes. Ő idézi az alábbi középkor végi bordaltöredéket (1550-ből való följegyzés, de a Szerémség akkor már rég török uralom alatt állt):

348.

Hozd el, gazda, hozd el
az Szerémnek borát!
Ha nincsen is pénzem,
vagyon emberségem.

– amit az MNT I. 679. számú gyermekdalában talált meg:

349.

...
Igyon, édes komám uram!
Ha nincsen is pénze,
De van embersége.
...

(Katona I. 1979b: 334)

Ez ugyan elképzelhető népdalnak is, népies irodalmi darabnak is. Az első viszont kétségtelenül ismert költő műve. Mindkettőt vágáns diákok terjeszthették el. Az Archipoéta dalának latin eredetije egészen a 18. század végéig tovább él a diákhagyományokban. Mind Pálóczi Horváth gyűjteményében, mind Bartha kiadványában megtaláljuk (Pálóczi Horváth 1953: 355. sz. és Bartha 1935: 31. sz.). Pálóczi Horváth le is fordítja saját fogalmazásában, ami más, mint a népi változat. A jegyzetekben más fordításokra is történik utalás, mind eltér a népitől. Azok viszont (pl. Kodály által Karádon gyűjtött változat) szó szerint egyeznek. Tehát nem a későbbi diákhagyomány révén került a néphez, így valószínű, hogy még a középkorban fordították le ilyen sikeresen a diákok és terjesztették el széles körben, amiből azonban csak a nép közé elkerült darabjai maradtak fenn a mai napig.

Említeni szokták népköltészetünk történeti áttekintésében az egykorú adatokat éneklésre, mint a Sankt Gallenbe kalandozó magyarok tábortűzi dalolását, Szent Gellért említését az őrlő lányról, továbbá a késő középkori tollpróbát: „Bátya, bátya, mely az út Becskerekére? Uram, uram, ez az út Becskerekére." Csakhogy az adatok nem árulnak el semmit sem a dallamról, sem a szövegről, a harmadik pedig nem biztos, hogy népdal. A Sankt Gallen-i barát nem tudhatta, hogy isteneikhez kiáltoztak a vitézek, hiszen nem értett magyarul. De ha úgy is lett volna, az sem mond semmit magáról a szövegről. Az őrlő lány dalát szokták „munkadalnak" minősíteni, minden alap nélkül. Hiszen akármelyik lírai dalt is énekelhette a lány munka közben. Különben is azokra a szívesen emlegetett munkadalokra alig van adat; a magyaroknál szinte semmi, szomszédainknál pedig olyan kategóriák, mint szénagyűjtő, arató- és hasonló dalok. Márpedig ezek nem mindig esnek az elképzelt „munkadal" kategóriájába, vagyis nem munka közben éneklik. Hiszen aratás közben, tudvalevő, nem lehet dalolni. Bizonyára inkább szövegükben van kapcsolat az illető munkával, semmint funkciójukban. Mindenesetre a magyarban nem ismerünk munkadalt, s így nem tudunk következtetni rá, hogy esetleg milyen lehetett az őrlő lány dala, amennyiben munkadal volt.

De az ilyen adatokat figyelmen kívül hagyva is, a fentiekben elég sok biztos vagy valószínű esetet tudtunk megtárgyalni népköltészetünk máig élő középkori elemeiből.

16. SZÁZADI SZÖVEGEK

Továbbmenve a 16. századra, a legfontosabb kapcsolatot a kor költészetével azok a szövegeink mutatják, amelyek $2 \times 5 + 5 + 6$, $2 \times 7 + 7 + 6$ szótagú sorokból, tehát hatsorosan vannak felépítve. Ezek a versszaktípusok (és ezek háromszori alkalmazása a versszakon belül, tehát kilencsorosan) ekkor jelennek meg nagy mennyiségben a magyar irodalomban. Minthogy a régi stílus izometrikus formáitól elütnek, nemigen lehet más az eredetük, mint a 16. századi irodalom, amely a reformáció révén, tudjuk, rendkívül nagy

hatással volt a népi műveltségre is. Kevés ilyen formájú dalunk van, de azok rendkívül nagy variáns-mennyiséggel vannak képviselve, vagyis igen nagy kedveltségnek örvendenek a népéletben, lévén táncdal, illetve lakodalmas (**120.** és **36.** példa). Érdekes viszont, hogy a 16. század legnépszerűbb formaújítása, a 6+6+7 kétszer vagy háromszor – a Balassi-strófa –, tudomásom szerint alig van képviselve, s csak a később tárgyalandó, 17. századi „Magos kösziklának oldalából nyílik" dalát hozhatom fel rá közismert példának.

Kodály Nyitra megyében gyűjtötte a következő 4 × 5 + 5 szótagú, tehát szintén irodalmi eredetű formában fogalmazott szöveget, mely egy 16. századi dallammal jár együtt:

350.

Arany, ezüstért, cifra ruháért,
Leányt el ne végy koszorujáért.
Inkább szeressed jámborságáért,
Előtted való szép járásáért.

(Kodály–Vargyas 1952: 52. l.)

Szerinte a dallam valószínűleg 16. századi. A szöveget mi később, a 17. századból ismerjük. Nincs azért kizárva, hogy már korábban is divatban volt; az ilyen különös együttjárások szöveg és dallam közt, mint már említettem, közös eredetre vallanak. (NB. a dallam még régebbi is lehet, középkori, mert variánsa annak a francia balladadallamnak, amely több francia eredetű magyar balladával jár együtt.)

A korszakban keletkezett népdalok után lássuk, mi maradt fönn a kor irodalmából. Egyetlen biztos adatról van tudomásunk: Gyergyai *Árgirus*ának 20. századig tartó életéről. Kodály hallotta énekelni néhány versszakát Bukovinában, s ott említették is a ponyvafüzetet, „istóriát", amiből olvasták, de amit Kodály már nem tudott megtalálni (Kodály 1920; Kodály–Vargyas 1952: 50. l.). Minthogy a dallam az a recitáló tizenkettes volt, amiben nemcsak a *Kádár István éneke* maradt fenn, hanem amit Tinódi és más 16. századi epikus költő is használt, ami valószínűleg a régi magyar epikus költészet dallamtípusa volt, nagy a valószínűsége, hogy az *Árgirus*-szöveg is már a 16. században elterjedhetett a nép közt, bár számtalan későbbi ponyvakiadása éppúgy elterjeszthette.

Az *Árgirus*on kívül még egy szövegről sejthetjük, hogy ugyanebből a stíluskörből származik, bár ennél közvetlenül semmi sem mutat sem a 16., sem a 17. vagy 18. századra: akármelyikben keletkezhetett, azért itt említjük meg. A szöveg kétségtelen műköltői, régi irodalmi stílusa elválik a népköltészet jellemző darabjaitól; ezt is énekes koldusoktól tanulták vagy jegyezték föl a gyűjtők, akik a legrégebbi irodalmi és félirodalmi hagyományt közvetítették a néphez. A rímelés is – aabb – és néhány nagyon kiugró, jó rím régi költő szövegéről tanúskodik.

351.

1. Gyászba borult az ég, az üdő változik,
Csak a bú sokasul, s az öröm távozik.
Vesztet így ír nekem az idő mindenbe.
Csak fájdalmat érzek halálig szívembe.

2. Lám, eltelik mindjár a reménylett óra,
Melyben vártam, éltem hogy fordulna jóra.
De az üdő most es bánatot osztogat.
Ami jót adott vót, attól es fosztogat.

3. Elüzi a tavasz a tél keménységit,
A napnak feljötte az ő setétségit.
Legyen az időben bármily változása,
De az én szüvemnek nincs megvidulása.

4. Akár merre menjek, akár merre térjek,
Mindenütt csak a búval kell találkozzam.
De az ember remél, jót vár a jövőre.
De az ember remél, jót vár a jövőre.
(0155)

17. SZÁZADI SZÖVEGEK

A 17. század irodalmából már bőven vannak példák a néphagyományban. Kodály többet közöl összefoglaló tanulmányában (Kodály–Vargyas 1952: *Világi műzene* fejezet).

352. Magos kősziklának ódalából nyílik A szerelëm orvosság
Aki a szerelmet soha nëm próbáta, Csak álomnak állitja.

A *Vásárhelyi-daloskönyv* XIII. darabjából ez a versszaktöredék hiányzik, de az ottani első versszak a Kodály-följegyzés második szakaszában kerül elő: „Ó gyönyörüséges, mindeneknél kedvesb, Hervadhatatlan rózsa", sőt ebben a második versszakban egy olyan sor is, amely az első versszakból hiányzó résznek látszik, s azt teljes Balassi-strófává egészíti ki.

A *Szentsei-daloskönyv* 68. száma, Dobai István éneke több dallammal fennmaradt a székelyek közt és a Szerémségben. Közöljük a Vikár Béla által gyűjtött változatot Kodály nyomán (a szerémségit lásd 0256 alatt):

353. Siralmas volt nekem Világra születnem,
Hogy ezeket kell szenvednem, Mellyeket nem remenylettem.

A 17. századi szöveg a *Szentsei-daloskönyv*ben így kezdődik:

354. Siralmas volt nékem világra születnem,
Mert már közel értem végső kimulásom.
Mi haszna volt nékem világra születnem,
Ha ily véletlenül tűle meg köll válnom.

De már Pálóczi Horváth gyűjteményében a népi szöveggel teljesen azonosan látjuk; kérdés, a nép alakítása került-e el Pálóczihoz, vagy egy későbbi, irodalmi variáns jutott el a néphez. Kodálynak sikerült Hont megyében megtalálnia egy másik 17. századi költemény, Szentmártoni Bodó János: *Az tékozló fiunak historiai* (1636) első versszakát:

355. Soha Isten házára csak ëgy pizt sëm adtam.
Ha ja koldus tõlem kért, hanyatt taszítottam.
Lantost, dobost, trombitást mëggazdagítottam.
Ëgy hitvány csalfa csókért száz aranyat adtam.
(Kodály–Vargyas 1952: 50. l.)

Bars megyében találkozott egy másik 17. századi költemény első versszakával: „Ifjuság mint sólyommadár Addig vig, mig szabadon jár." (Pt 62. NB. ott a szövegét a *Szentsei-daloskönyv* alapján közöltük. Az eredeti följegyzésben „Ifjuság mint csulamadár" szerepel.)

Thaly *Vitézi énekek* II. 170-ből egy versszak maradt fönn abban a koldusénekben, amit Kodály a Bars megyei Lédecen jegyzett föl.

356. 1. Jaj de szërëncsétlen idõre jutottam!
Ez csalárd világba mindaddig jádszottam,
Ez csalárd világba mindaddig jádszottam,
Irigyek nyelvére jaj de rájutottam.
(Pt 358)

Számos változatban élt tovább *Kádár István éneke* (1657), nemcsak a székelyek közt (Pt 351, 0196), hanem a Somogy megyei Nemespátrón is lakodalom alkalmával előadott Kásapénz-szedő énekként (MNT IIIA 587 II.). Sőt Tompa is említi, tehát az ő vidékén is élt még a múlt században.

Janóczi András éneke: „Ideje bujdosásimnak" szintén több változatban maradt fenn (Pt 347).

Stoll Béla mutatta ki két 17. századi szövegünk számos népi változatát (lásd RMKT XVII. század 3. 14. és 75. számát, ezt tárgyalja Voigt 1969–1981 is Stoll összehasonlításai alapján).

Amennyiben a fennebb idézett „Arany-ezüstért" kezdetű énekkel kapcsolatban Kodály feltételezése, hogy talán 16. századi volna a szöveg, nem bizonyulna helyesnek, akkor 17. századi följegyzései alapján e századból származnának a következő szövegek:

357. 3. Üstér, aranyér, cifra ruhájér
El në vëdd a lyánt koszorujáért!
Inkább elvëhedd jámborságájért,
Előtted való szép járásáért.
(0206)

358. 3. Potus Anni háza fölött
Égi madarak csipognak.
Sëm üstië, aranyiër,
Csak a szép lyány këdvëñër.
(0304)

Jellemző, hogy mind a kettő lakodalmas. A lakodalom szívta föl magába minden idők divatjait, divatos dalait. 17. századi párját lásd:

359.

Aranyért, ezüstért, tzifra ruháért
Leanyt ne szeres koszorujáért,
Sem pedig szeres tzifra ruháért,
Hanem tsak szeres jamborságáért.

(RMKT XVII. század 3. 263/VII. sz. 1. vsz. Lásd még ott változatait 263/I–XIV, népi változatait MNT III/A 448. és 456. sz.)

Kiss Lajos gyűjtőszenvedélyének és a szlavóniai sziget-magyarság hagyományőrző képességének köszönhető, hogy tudomásunk van néhány 16–17. századi egyházi népének – „virrasztó"-dallam és -szöveg – és köztük egy-két világi lírai termék máig tartó életéről a Szerémségben. Már jeleztük Dobai István énekénél a szerémségi változatot (lásd még Kiss 1965: 9. sz.; 1966: 15. sz.). Egy másik virrasztóének – a sok egyházi népének közt – semmi vallásos vonatkozást nem tartalmaz, a halálról elmélkedik, s mint ilyen, a világi líra körébe tartozik. Szövege Tóth Demeter 17. század elejéről való keltezetlen kéziratában jelenik meg először, majd két lőcsei nyomtatványban 1635-ben és 1696-ban.

360.

1. Látám e világnak csalárd voltát lenni,
Reménytelen dolog hozzá ragaszkodni.
Csudálkozom, mivel tudsz igy hizelkedni,
Ő dicsőségében nem kell gyönyörködni.

2. E világ nékem is sokat fogad vala,
Én is szintén hozá ragaszkodom vala,
De hogy megismerném álhatatlan voltát,
Ottan megutálám a mulandó voltát.

3. Reménytelen dolog árnyéknak ki hiszen,
Szerencsére fejét veté, ki úgy teszen.
Halálkor reménység nélkül az oj lésszen,
Öröme, vigsága eléllandó lészen.

4. Immár szemeimet nincsen kire vetnem,
Mert nyomorult vagyok, nincsen segedelmem.
Elesett előtem járó férjem, fejem,
Én árván maradtam, és özvegyé lettem.

(Kiss 1965: 1. sz.)

Meg kell még emlékeznünk a néphagyomány perifériáján levő két szövegről, a *Kánai menyegző* énekéről és a *Katekizmusi ének*ről. Az előbbit a lakodalomban szokták énekelni (Manga 1941; Szabolcsi 1951). 9,9,8 + 8,6 szótagos szaffikus formája is a 17. századra utal, szövegének mind latin eredetijét, mind magyar fordítását a *Kájoni-kódex*ből ismerjük. (Lásd még az MNL címszavát.) Sokszor összekapcsolódik vele a *Katekizmusi ének*, amit ilyenkor a vőfély kérdezget a menyasszonytól, vagy találós kérdésként hangzik el a lakodalomban. (Hallod-e te jóbarátom, Mondd meg azt énnékem: Mi légyen az egy? Egy az Isten [vagy az igaz hit] stb.) Tulajdonképpen kiegészülő típusú szöveg. Először Náray *Lyra Coelestis*ében jelent meg 1695-ben dallamostul. (Hagyománya valószínűleg

visszanyúlik a középkorba.) Szövegük tulajdonképpen egyházi népének, de lakodalmi használatuk alapján a világi (oktató) lírai költészetbe kellett sorolnunk.

Végül stílusa alapján, mint lehetséges ekkori irodalmi szöveg népi változatát lássuk a következő szöveget:

361.

3. Mózes uram haragja
Vörös tenger habja,
Lennék annak rabja,
Ki szépen tartana.

4. Aj de engem ne úgy tarts,
Mint saját rabodat,
Hanem engem úgy tarts,
Mint gyöngyalakodat.

5. Gyöngy vagy szivem, gyöngy vagy,
Gyöngynél is gyöngyebb vagy,
Ezüstnél, aranynál
Nálam kedvesebb vagy!

(Pt 195)

Mit adott ezekért cserébe a népköltészet a 17. századi irodalomnak? A fent idézett 17. századi lírai gyüjtemény (RMKT XVII. század 3.) nem egy darabjában lehet megállapítani népdalok témáját, részleteit vagy teljes egészében átvett szövegét. A 42/I–II–IV a szokásos feleségcsúfolók népietlen formában átírt változata. Itt is ugyanazt a felduzzasztott körülményeskedést találjuk, mint amit a „Kit kéne elvenni" alkalmával már láttunk: 23, 16 és 21 versszakban mondják el azt, aminek csak a lényegét mondják el 3–4 versszakban a népi változatok. A leginkább hasonlatos versszakokból lássunk példát.

362.

5. Az első illyen jo és szelid vala,
Tsak hogy direl durral mindennek szolla,
Háza mig élhete tsinossan álla,
Hat holnapban egyszer ki söpri vala.

6. Az kenyeret szépen meg tutta sütnyi,
De sott el felejtet beléje tennyi,
Sületlen találta mindenkor hadnyi,
Igy szokot volt szegény engem tartanyi ...

(RMKT XVII. század 3. 42/I)

Népi párhuzamát lásd a **84.** példában, továbbá Pt 63, 280 és 0261-ben. Hasonlóan bőbeszédű versezetek szólnak a pártában maradt vénlányról a 46/I–II-ben, de itt is feltűnnek ma is élő népi versszakok, amelyek talán az ötletet adták a téma „kiszélesítésére".

363. El viseltem harmincz három pártát,
De meg én soha nem lattam gatyát,
Es gatyanak ö édes falatyát
Soha nem kostoltam ö mivoltát ...
(RMKT XVII. század 3. 46/I. 12. vsz.)

364. El viseltem nyolczvan három pártát,
De nem vettem soha bizony hasznát,
Az gatyának csömögös falattyát
Nem érzettem soha használottyát.
(RMKT XVII. század 3. 46/III. 17. vsz.)

Ez a versszak hiányzik a 46/II-ből, de helyette más népdalemlékezés tünik föl a 11. versszakban:

365. Anyam mikor ez vilagra hozot,
Talám engem ugyan megh atkozot,
Mert eddigh senki rajtam nem kapot,
...
(RMKT XVII. század 3. 46/II. 11. vsz.)

A nép 1-2 versszakot énekel csak, amiben a fenti részeket halljuk.

366. Párta, párta, fenecte párta,
Hogy a ménkü régen meg nem vágta,
Elszaggattam tizenhárom pártát,
Fene látta a gatyának ráncát.
(MF 805c)

Látjuk, a népi fogalmazás szemérmesebb. Még további enyhülést láttunk MNT III/A 83., 84., 91., 92. számában, valamint 0246/2-ben.

Már láttuk az előzőkben a „Kit kéne elvenni", vagyis a házasuló problémájáról szóló dalnál, hogy a francia, német és magyar változatok egymáshoz közeli, rövidebb fogalmazása kétségtelen bizonyítéka a szöveg népi, francia eredetének, s ugyanezt a 17. századi „költő" mennyire felduzzasztja az idézett kiadvány 105/I–VI változataiban. Jellemző, hogy a népköltészetnek általában a csúfoló és mulató darabjai terjedtek el legkönnyebben a „müveltek" körében. De azért a 17. században már néhány valóban lírai dal néhány szép fordulata is előbukkan a kéziratokban.

367. Vagy enyimmé tészlek, vagy meg halok érted,
...
(RMKT XVII. század 3. 114/V. 7. vsz.)

Népi példaképe:

368. 3. Vagy mëghalok érted, Vagy magamnak tëszlek,
Vagy piros vérëmmel Fődet festëk érted.
(Pt 367)

369. Az violát akkor szedik,
Mikor reggel hajnal fénlik,
De az utan el valtozik,
Nemis kedves, nemis szedik.
(RMKT XVII. század 3. 143/I. 5. vsz.)

Közelebb a népdalhoz és a minden valószínűség szerint eredeti ötlethez:

370. A violát akkor szedik,
Mikor reggel harmatozik,
...
(RMKT XVII. század 3. 221/XIII. 12. vsz., lásd még XVI. 10. vsz., XVIII. 12. vsz., XXI. 12. vsz. és XXII. 11. vsz.)

A népdalban:

371. 5. A (violát) virágot akkor szëdik,
Mikor rëggel harmat ësik.
Az én szivëm akkor nyugszik,
Mikor vëlë(d) mulatozik,
...
(MNT III/A 853)

(Lásd még MNT IIIA 853/5 = Jagamas–Faragó 1974: 256. sz.) Nagyon elterjedt népi bujdosó-motívum tűnik fel a 160/I-ben:

372. ...
Lelkem aszszonkámnak fris palotájának mégh füstit sém láthatom.
(RMKT XVII. század 3. 160/I)

A II-es variánsban: „... szép palotájának füstire tsak vigyázok." Népdal példáját láttuk Gyimesből a **69.** példában. Lássuk Gömörből is:

373. Jaj Istenem, gyöngy országom,
Még csak határját se látom!
Látom füstjét, de csak alig,
Hogy az ég alatt sötétlik.
(Vargyas 1960–1963: I. 12/d sz.)

Érdekes, hogy az „Ifjúság mint sólyommadár" változataiba mennyi népdalidézet került bele. „A violát akkor szedik" sok helyen, s most ismét abban, 221/XXI. 29. versszakában a következő:

374.

Elbujdosnám, s nincsen kivel,
Itt maradnék, s nincsen mivel.
...

(RMKT XVII. század 3. 221/XXI. 29. vsz.)

Ezt is láttuk már a **18.** példa 3. versszakában. Lássuk egy más változatát is:

375.

2. Elbujdosnám, de nincs, kivel.
Kenyerem sincsen, amivel.
Kérnék kölcsön, de nem kapok,
Mert tudják, hogy szegény vagyok.
(0123)

A 233. szám alatt egyetlen változatban följegyzett szöveg:

376.

1. Rigottskám, rigottskám, tsatsogo szajkotskám,
Jöj bé hozzám, jöj bé te fekete rigo.

2. Tsináltatok néked ezüstböl kaliczkát,
Abban tsináltatok aranybol valutskát,

3. Bele énned adok fejér semllye czipott,
Rea innod adok piros szerelem bort.

4. Nem szoktam, nem szoktam kaliczkában lakni,
Tsak szoktam, tsak szoktam mezöben sétalni,

5. Fenyö magot enni, folyó vizet innya,
Agrol agra járni, szabadtságban élni.
(RMKT XVII. század 3. 233)

Stoll Béla számos népi változatot és részletek változatát idézi, amiből azt következteti, hogy az ének elterjedt lehetett, mert oly sokfelé oly sok a népi változata. Én az ellenkezőt következtetem belőle: ebből a sok népi változatból a fogalmazási részletek nagy kedveltsége derül ki a népköltészetben, amit egy 17. századi verselgető így fogalmazott át vagy jegyzett föl. A népi változatok sokkal tisztább stílusban, sokkal szebb folytatásokkal élnek sokfelé. (NB. ami népszerű volt a 17. században, abból a kötet néha 14 változatot is hoz, de 3–6-ot sok esetben.) Csak egyet idézek az általa talált népi változatokból:

377.

1. Kemény kősziklának könnyebb meghasadni,
Mint két édes szűvnek egymástól megválni,
Mikor két édes szűv egymástól megválik,
Még az édes méz es keserűvé válik.

2. Angyalé vagy madár, ki az ágakon jár,
Csattogtatja szárnyát, veri szivem búját.
Hogy verjen szivemnek vigasztaló nótát,
Vigasztaló nótát s meg elmenő nótát.

3. Bizony csináltatok aranyból golickát,
Aranyból golickát, ezüstből válucskát,
Abba enned adok fehér zsemlecipót,
Abba innod adok szerelmem piros bort.

4. Nem szoktam, nem szoktam golickában ülni,
Csak szoktam, csak szoktam zöld erdőben járni,
Zöld erdőben járni s ágról ágra szállni,
Piros pünkösd napján gyöngyharmatot szedni...
(RMKT XVII. század 3. 682–683. l.)

Ehhez megjegyzi, hogy az első versszak (amit láttunk a **28.** példában is), a 208/III. 8. strófáján „alapul":

378.
Kõnjeb az kö sziklát lágj viaszá tenni,
Az tengernek vizét egy kannában venni,
Hogj sem, én szeretõm, tölled el szakadni,
Két szép édes szivet egj mástol el venni.
(RMKT XVII. század 3. 208/III. 8. vsz.)

Kérdem azokat, akik a népköltészet *egészét* és az irodalom egészét ismerik, melyikbe illik bele inkább a gondolat, s melyikben van megfogalmazva költõibben és stílusosabban? Ha ilyen különbség látszanék két képzõmüvészeti alkotás között, bizonyára minden szakértõ a müvészibbet tartaná eredetinek és a gyengébbet másolatnak. De minthogy az irodalomban írásos följegyzés, méghozzá „korábbi" áll szemben a szájhagyományból csak késõbb följegyzett népdallal, az eredmény csak az írásos elsõbbsége lehet. Márpedig a stílus alapján mégis csak azt kell feltennünk, hogy a 17. századi „átírások" a már akkor (régen?) meglévõ népdalszöveg átfogalmazásai.

Ugyanígy rontotta el egy 17. századi verselõ a csodaszép népköltészeti párhuzamot:

379.
Mint à szép folo viz télben meg aluszik,
Ugy az én szivemis menyetskével nyukszik,
Még éjelis véle gyakran álmodozik,
Ugy teczik, édesem, veled mulatozik.
(RMKT XVII. század 3. 252. l. vsz. – még hét következik teljesen más hangulatban)

A szerkesztõ megállapítja, hogy az egész magyar nyelvterületen igen el van terjedve ez a kép. S köztük ilyeneket idéz:

380.

Hegyek között lakom, keress fel galambom,
Nyári folyóvíznek csak zúgását hallom,
A nyári folyóvíz télbe megaluszik,
De az én bús szivem soha meg nem nyugszik.

(RMKT XVII. század 3. 691. l.)

Mind az elterjedés, mind a stílus és a stílus egyezése sok száz régi stílusú népdallal egyöntetűen azt bizonyítja, hogy ez a kép a népköltészetben született, és a 17. században emlékezetből – elrontva – került egy verselő tollára. A „költeményben" a második sor semmi kapcsolatban nincs a megalvó vízzel, míg a népnél mindig lelkiállapotnak párhuzama az ismert természeti kezdőkép. Ebből az ügyetlen párosításból alakította volna vissza a nép az ősi párhuzamos szerkezetre, nem inkább az ősi szerkezetet rontotta el egyéni mondanivaló kedvéért a verselő?

Miután láttuk, mennyi népdalidézet található már a 17. századi verses följegyzésekben, vegyük sorra most azokat az eseteket, amikor a 17. században vagy 17. századi minták után alakultak ki új népdalok. Vagyis hogy mi *keletkezett* e korszakban a népköltészetben.

A 17. századi egyházi dallamokban sajátságos fejlődés mutatkozik a szaffikus versszakban. A reneszánsz felújította a szaffikus versszakot, igaz, nem mértékkel, de pontos szótagszámmal: háromszor 5+6-os hosszú sor, utána egy 5 szótagos rövid. A 16. században még így él a forma. A 17. században átalakuláson megy át. Az első két sor zenei tartalma azonos lesz, szótagszáma pedig nem 5+6, hanem bármilyen hosszú 8–14 szótagig, ezután következik egy kis motívumokból összetett sor, 4+4, 5+5, 6+6, sőt 4+4+4+4 szótagból, és lezárja a versszakot egy rövid sor 4–6 (7) szótaggal (lásd erről Vargyas 1981: 127–129). Nyilván nemcsak az egyházi énekekben ment végbe ez az átalakulás, de hát zenei följegyzéseink régi korokból túlnyomórészt csak egyházi énekek. Nos, az ott végbemenő átalakulás eredménye megjelenik a népdalban is. A **104.** és **123.** példánk mutat be ilyen formát. Mi bizonyítja, hogy a néphagyományban is már a 17. században jelentkeznek ezek a különös strófák? Mindenekelőtt a betlehemes dallamok. Ezeknek egységes (dur-hexachord) stílusában rengeteg szaffikus strófa található, ugyanakkor a betlehemes dallamok nem egy darabja feltűnik már a 17. század végi *Lyra Coelestis* énekeskönyvben, majd a korai 18. századi kéziratos gyűjteményekben (lásd Vargyas 1950). A betlehemes dallamok jó része tehát már a 17. században megszületett. Ilyen „szaffikus" dalok találhatók benne:

381.

Az öreg juhásznak jól vagyon dolga,
Mert megházasodni nem akar soha.
De mit tudjunk tenni, megházasítani
Bolondság volna.

(Vargyas 1981: 44. l., 44/a példa)

Másik terület, amely tömegével használja a szaffikus formát, a párosító. A MNT IV. kötetének 480–578. száma mind egy dallamfajtának a változata, ahol minden változik a variánsokban: hangnem, hangterjedelem, szótagszám, csak éppen a szöveg mindig hasonló, és állandó a szaffikus forma. Egy példáját idézzük:

382. Széles a Duna, magos a partja, 10
Nincs olyan legény, ki átugorja. 10
A Tót Laci átugorja, a csizmáját sem sározza, 8+8
Ez ám a legény! 5
(MNT IV. 507)

Számos igazi lírai dalban is él a forma. Egy mulatónótát ma már mindenki ismer a *Háry János*ból. Ha elhagyjuk a játékos ismételgetéseket: bahharahharahaha-kat, akkor a következő formát kapjuk:

383. Ó mely sok hal terem a nagy Balatonba! 12
Minden ágon egy mérő makk a Bakonyba. 12
Örül ott a halász, rikkangat a kanász 6+6
Örömébe. 4

Ilyen még Pt 371, 373–374, 483–485, 0227, 0228, 0229. Természetesen ezek és még sok hasonló nem mind alakult a 17. században. De az első minták akkor alakultak már a néphagyományban is, mint a betlehemes dalok mutatják. S magát a példát azóta ismeri a nép, és alkot rá új és új darabokat.

Meg kell jegyeznem, hogy táncdallamokban a forma már a 16. században kialakult. Az ún. „ungaresca" darabokban, amelyek mint magyar táncdallamok különböző 16. századi külföldi följegyzésekben bukkannak elő, már világosan ezt az átalakult szaffikus formát találjuk. Ezeket a táncokat a népnek is kellett ismernie. Mindez erősíti, hogy legalábbis a 17. századra tegyük az első késő-szaffikus formájú népdalok keletkezését.

18. SZÁZADI SZÖVEGEK

Továbbmenve a 18. századra, mindenekelőtt a kuruc költészet fennmaradását kell megállapítanunk a nép énekhagyományában. Legnevezetesebb darabja ennek a hagyománynak a *Rákóczi kesergője*.

384. – Hallgassátok mëg magyarok, ammit beszílëk,
Tanácsoljatok vitézek, mi tívő lëgyek?!
Jön a nímët, dúl-fúl, pusztít,
Rabol, kerget, mindënt ígët,
Jaj, hát mit tëgyek?

»Tanácsoljuk fëlsígëdnek, mëg së is vesse,
Aranyait, ezüstjeit rudba veresse,
Rakassa fël, vitesse el,
Hordassa el és mënjën el,
Mëre szëme lát.«

– Mëgfogadom, elkövetëm, mondja valaki,
Sőt szeretem, mëg së vetem, oktasson bárki,
Ki az oka, maj mëglássa,
De tudja mëg, hogy mëgbánja
Spion Károji!

Sok pízëmbe, költsígëmbe kerűlt váraim,
Aho kíszűlt pompásaim, szíp palotáim,
Itt hagylak mán pataki vár,
Nëm szánlak mán munkácsi vár,
Isten mëgáldjon!

Országomból, az hazámbúl mán ki këll mënni.
Mordságomír, hibáimír engedj, Tököli!
Mëgölellek, mëgcsókollak,
Amíg ílök, mindíg szánlak
Kedves Bercsényi!

Mëgengedjën a magyarság, csak azt kiáltom:
Idës hazám, mire jutál, csak azt sajnálom!
Nímët lëssz mán a vezéred,
De të néked az nëm véred,
Jaj ki në szánna!

(MNGY XIV. 65–66. = Pt 369a, 3. vsz. nélkül)

Első följegyzése Nagyszalontáról dallammal. Azóta Szatmárból is előkerült. Nyilván a tiszántúli kuruc hagyományú parasztság őrizte. Jellemző, hogy a versforma itt is az átalakult szaffikus, ami – úgy látszik – a 18. századra már nagyon általános lehetett.

A következő két példa azt mutatja, hogy az északnyugati palócság körében is élénken megmaradt a kuruc idők emléke dalokban. Kodály a Gömör megyei Gicczén találta meg az alábbi szöveget dallamával együtt:

385.

Rákóczi, Bezerényi, Hirës magyarok vezéri!
Haj-haj magyar nép, hërvadsz mint a lék.
Mert a sasnak körme, körme, körme között
Hërvadsz mint a lék.

(Kodály–Vargyas 1952: 45. l.)

A másikat pedig a Bars megyei Garamszentgyörgyön:

386.

1. Szaladj kuruc, jön a némët!
Ládd, mely lompos kerget tégëd!
Hidd el, megdöf, ha elérhet, érdemed szerint megfizet,
Nyalka kuruc.

(Pt 371)

Jellemző, hogy ez is késő-szaffikus forma.

Későbbi hagyomány a híres Amadé-vers, mit szintén a *Háry János* tett közismertté: A jó lovas katonának de jól vagyon dolga. Megjegyzem, hogy az újabb kori gyűjtések ugyanarról a Zobor-vidékről „100 talléros katonának"-kal kezdi az éneket (lásd Pt 291 és 0237).

Néhány dalunkat stílusa alapján a 18. századi műköltészet átalakult darabjainak érezzük, különösen a hazafias részleteket.

387.

1. Látom a szép eget Fölöttünk fémleni.
   Békesség csillagát Rajtunk lengedezni.

2. Talán vérmezőben Háromszinű zászló.
   A seregek ura Legyen oltalmazóm.

3. Nem szánom véremet Ontani hazámér,
   Méges fáj a lelkem Az én otthonomér.

4. A bús harangok es Néma hangon szólnak,
   Mikor indulni kell Szegény katonáknak.

5. Sír az egyik szemem, Sírjon a másik es,
   Sírjon mind a kettő Mint a záporesső:

6. Mer még a fecske es, Ahol nevelkedik,
   Búsan énekel, ha Indulni kelletik.

7. Felkötöm a kardot Apámért s anyámért,
   Megforgatom én a Szép magyar hazámért.

(Pt 234)

388.

Madár, madár kismadár, mire vetemedtél?
Még tegnap is ilyenkor búzát szedegettél.
Törbe estek lábaid, oda vidámságid.
Kötve lettek szárnyaid, oda vidámságid.

(0235)

És egy vallásos hangú, régies szöveg, ami a 17. századba is beleillenék:

389.

1. Fújnak a föllegök Somogy megye felől,
   Sokat gondolkoztam A soraink felől.

2. Sokat gondolkodtam Még annak előtte,
   Fölségednél dolgunk El vagyon rëndëlve.

3. Sokat gondolkodtam A régi atyákról,
   A világon való sok bujdosásomról.

(02)

Csanádi Imre Mária Terézia korabeli katonapanasz részletét közli, amelynek részeit Vikár Béla Mezőkövesden vette fonográfra.

390.

Sokszor megesik mirajtunk,
Hogy négy-öt nap sincs profontunk;
Üres fényes vasfazekunk,
Csakúgy korog a mi hasunk.

Ha panaszkodom tisztemnek,
Hogy nincs ereji testemnek,
Mert az éhség én erőmnek,
Nyavaját szerze testemnek:

Morgó szájokat fordítják,
Adtateremtettét szórják;
Káprárt mellém állítják,
Ütni-verni parancsolják.

Jaj, meg vagyok határozva,
Szabadságom bé van zárva!
Törvénnyel vagyok hurcolva,
Avagy lábam megkapcsolva.

Így van dolgok olly fiaknak,
Kik királyné mundurjának,
Örülnek hejjehujjának,
Az utcai mulatságnak.

(Csanádi 1966: I. 277–278)

S a mezőkövesdi változat:

391.

1. Megállj pajtás, hagy panaszolom el sorsom,
Mikén áll az állapotom:
Inyës-finyës a putlikom,
Harmadnapba sincs prófontom.

2. Panaszolom a tisztemnek,
Nincs ereje a testemnek.
Mérges száját rám forditja,
Jézus-Krisztusomat szidja.

(Pt 87)

Itt azonban már valószínűleg nem is a kor „irodalmáról" van szó; maga az eredeti is népi „szerzemény" lehet. Valamelyik vőfélyképességű vitéz önthette panaszát kezdetleges versekbe; katonatársai közt terjedhetett el, s jutott el a néphagyományba, ahol is végül hatásos két versszakká, valódi népköltészetté variálódott.

Ez egyúttal legrégebbi ismert darabja régi stílusú katonadalainknak. Népünk annyit siratott katonaélete ugyanis csak az osztrák állandó hadseregbe való rendszeres verbuválással, majd a közös hadseregben letöltött kötelező szolgálattal alakult ki. A korábbi katonák énekei a kurucvilágról vagy a „bujdosó" katonáról szólnak.

Népköltészetünknek egy másik jelentős ága is ekkor kezd kialakulni: a rabénekek az első betyármotívumokkal. Stoll Béla (1962: 62–63) közöl egy népi versezetet 1782-ből, amelyben alkalmi, személyes részletek közt jól ismert rab-motívumok tűnnek fel szó szerint egyezően újabb kori, hiteles följegyzésekkel.

392.

1. *Bujdosik a disznó kilenc malacával. Utánna a kondás üres tarisznyával.* Fújja furujáját, keserves nótáját. Jobb lett volna nekem a Tiszántul menni, Bus kenyeret enni, katonának menni, Almási Jánosnak konyháját kerülni.

2. *Ó én édes szülőm, mennyél az urakhoz. Tudakozd meg tőllök, Mikor lesz én nékem már szabadulásom. Szerelmes gyermekem, Édes első (fiam), S akkor lesz tenéked (már) szabadulásod, Mikor kapu fölött zöldel leveledzik, Pirossal bimbózik, fejérrel virágzik.*

3. Jaj (urak), urfiak, Gyöngyösi nagy urak. *Kár volna még nékem az halálra menni, Szép bodor hajamot szélnek elhordani, Piros két orcámat napnak hervasztani, Fekete két szemem hollóknak kiásni,* Szép gyenge bőrömnek a csonthoz száradni. Mert soha disznóért embert akasztani, Illy árva legénynek világbul kimulni!

4. Oh én (édes) szülőm, már tőlled bucsuzok, Oh te álnok világ, Megcsalandó házod! Szerencsétlen óra, melyben szülöttettem, Átkozott az erdő, melybül ide jutottam. Almási Jánosnak kenyerét kostóltam. Már Isten hozzátok ti gyöngyösi népek! Már többet nem láttok az tömlöcben (ülni?), Ősz fejjel megláttok akasztófán csüggni.

A kiemelt részek népdalidézetek. A párhuzamok: Pt 113 és 0118. Néhány részlet belőlük:

393.

3. Anyám, kedves anyám, Kérjed levelemet, Kérjed levelemet, Szabad életemet.

4. Anyám, kedves anyám, Mit mondtak az urak?
Azt mondták az urak, Hogy felakasztanak.

5. Ó te drága anyám, Kár vóna azt tenni,
Szép göndör hajamat Szélnek ereszteni.

6. Sem egyért, sem másért, Két szürke pejkóért,
Hozzátartozandó Sallangos szerszámért.
(Pt 113)

Az a betyárvilág, s az azt kifejező költészet tehát, amelyet olyan jól ismerünk a 19. századból, már a 18. század végén megjelenik.

Nem véletlen, hogy ezek az elszigetelt darabok katonadalaink és rabénekeink közül már ekkor megjelennek az írásbeliségben. A 18. század második felében az írás már egyre szélesebb rétegekre terjed ki. Ugyanakkor a tanultak érdeklődése is egyre jobban a nép felé fordul. E korban kezdik egyre gyakrabban följegyezni népdalainkat is, méghozzá nemcsak a szövegeket, hanem a dallamokat is.

Két gyűjteményünk van, ahol a kor átlagköltészete, úgy is mondhatnánk: félnépi költészete van megörökítve; mindkettőben bőven találjuk a kétségtelen népdalföljegyzéseket – ez esetben már kótával, dallamostul, s a dallam még világosabban tanúskodik a darabok népdal voltáról. Az egyik gyűjtemény Bartha Dénes kötete (Bartha 1935), amelyben a 18. század végi kollégiumi diák-melodiáriumok anyaga van összegyűjtve, a másik Pálóczi Horváth saját dalkincsének kiadása 1813-ból (Pálóczi Horváth 1953), de a dalkincs nagy része még diákkorában, a 18. század végén gyűlt össze. Lássuk az előbbit.

394. 1. Ritka búza, ritka, Melyben konkoly nincsen,
Ritka a szerelem, Melyben hiba nincsen.

2. Szerelem, szerelem, Átkozott szerelem,
Miért nem termettél Minden fa levelen.

3. Had szakasztott volna Minden szegény legény,
Én is szakasztottam, De el szalasztottam ...
(Bartha 1935: 1. sz. További 4 versszaka lehet népdal is, félnépi költemény is)

395. Bimbó ökrünk nagy szarva Nem fért az istállóba,
Mellyet vettünk lopással Esztendeje Kállóba.
De be fért a gyomrába, Bandi bátyám torkába
Mind füle, farka, lába.
(Bartha 1935: 5. sz.)

Első két sorát lásd a **222.** példában. A folytatás itt már valószínűleg nem népi eredetű romlás. A 11. szám éjjeliőr kiáltását jegyzi fel („Kilencet ütött már az óra, Ember, hallgass ilyen szóra ..." stb.). Ismert dudanóta dallamával együtt rögzíti a 15. sz. a következő, *obszcén* dudanótaszöveget:

396. Azért adtam egy polturát, Hogy fújja meg kend a dudát.
Majd meg járom a kotyogót, Öszve ütöm a sarkantyut.
Szeretőm ölébe megyek, Hogy világ közepin legyek.
(Bartha 1935: 15. sz.)

Végül egy bizonyára „átírt", de kétségtelenül népdalszöveg:

397. Azok élik világokat, a kik ketten hálálnak,
Mivel azok teljes örömöt egymásban találnak.
De én szegény, jaj, csak egyedül hálok.
Vigasztalást semmibe se találok.
(Bartha 1935: 145. sz.)

Helyes formáját a **39.** példában láthatjuk.
Sokkal többet találunk Pálóczi gyüjteményében.

398. Adjon Isten jó szerencsét annak az anyának,
Aki fiát felnevelte lovas katonának.

Ördög adjon rossz szerencsét annak a kurvának,
Aki fattyát felnevelte gyalog bakancsosnak.
(Pálóczi Horváth 1953: 228. sz.)

Pontos megfelelőjét nem tudom idézni, de hasonló gondolkodást, hasonló részleteket igen: a **118.** példa 1–2. versszakát, valamint a következőket:

399. Édesanyám, be szépen felneveltél,
Mikor engem karjaiddal rengettél.
Akkó mondtad, bévesznek katonának,
Felesketnek egy szép magyar huszárnak.
(Pt 154)

és

400. 1. Édesanyám, hun van az az édes téj,
Kivel engem katonának neveltél?
Adtad volna tejedet a jányodnak,
Ne neveltél volna fel katonának!
(Pt 163)

A következő a 249. sz.: „Láttad-e? Láttad-e azt a bárányt? Kit apám vett a vásárban fél pénzen, fél garason, fejd anyám! fejd, fejd anyám! fejd." Azután juhot, aki ellette, farkast, aki megette, a puskást, aki meglűtte a farkast, bikát, aki megölte a puskást, a mészárost, aki levágta a bikát; a szaporodó részek mindig együtt maradnak a végéig. Látni való, hogy ez a játékszöveg a „Kóró és a kismadár" kiegészülő szövegének és az „Én elmentem a vásárra félpénzen" kiegészülő éneknek (Pt 199) a keveréke. A 258. sz. „Egybegyültek, egybegyültek a miskólci lyánok" végig azonos a közismert „Összegyül-

tek, összegyültek az izsapi lányok" (Bárdos 1929: 17. sz.) játékdallal. A 263. sz. 2. versszaka: „Két tikom tavali" is pontos mása a *Háry János*ból ismert dalnak (Pt 290). A 273. sz. „Hol voltál? báránykám!" általánosan ismert gyermekjátékdal (MNT I. 857–865. sz.). A következő tipikus táncnóta:

401. Telekes bocskor! gyöngyös kapca! járd meg tubám! járd meg.
Vörös nadrág, sárga csizma, járd meg tubám! járd meg.
Majd elmenjünk a korcsmára, De engem is várj meg,
Megjárom én a kopogót, tubám! Te is járd meg.
(Pálóczi Horváth 1953: 277. sz.)

Népdal voltához akkor sem fér kétség, ha pontos párhuzamot nem is tudok mellétenni. (A nagy népdalgyűjtemény tüzetes átnézése biztos eredménnyel járna.) A 279. sz. „Most jöttem Erdélybül, Erdély országából, Három paripával, egy rongyos subával" pontos mása Pt 296. A további szövegrészek is kétségtelen népi táncszószerű kiáltások, illetve a 2. versszak Keserves-motívumokat halmoz. A 291. sz. is tipikus népdalsorokkal indul: „Annyi nékem az irigyem, Mint a füszál a mezőben" (lásd 082-t stb.). A 294. sz. „Meghólt, meghólt a cigányok vajdája" majdnem szó szerint őrzi a ma is ismert cigánycsúfolót (0168). De ennél is nagyobb meglepetés, hogy az alábbi párhuzam szerint a 299. számban egy ma is elég ritka szöveg pontos mását ismerhetjük föl:

402. Öszvejöttek a banyák, puszta likat vájnak;
Végigmenék az uccán, semmit sem adának,
Karakóra kéretének, Oda sem adának.
Egy vénember becsosszanék, Annak taszítának.
(Pálóczi Horváth 1953: 299. sz.)

Mai párja a **267.** példa. Igen nevezetes és elterjedt daltípust jegyez föl a 300. számban:

403. Amott kerekedik egy fekete felhő,
Abban tollászkodik egy fekete holló.
Várj meg holló! várj meg, hadd üzenjek tőled
Apámnak, anyámnak, jegybeli mátkámnak.
(Pálóczi Horváth 1953: 300. sz.)

Ehhez nem is kellene párhuzamot mellékelni, hiszen közismert népi szöveg, csak anyagunkban több változatára hivatkozhatunk: Pt 9, 356, 0137, 0138. Lássuk mindjárt az elsőt:

404. 1. Imhol kerekedik Egy fekete fölhő,
Abban tollászkodik Sárgalábú holló.

2. Állj meg, holló, állj meg, Had' üzenek tőled
Apámnak, anyámnak, Jegybéli mátkámnak.
(Pt 9)

Más szövegek „fekete holló"-ról szólnak, „Amott kerekedik"-kel kezdenek, hogy az egyezés teljesen szó szerinti legyen. (Megjegyezzük, hogy dallama is igen régi típusú 12-es, ami ma már a Dunántúlon nem ismeretes.)

A 326. sz. egyetlen sort közöl: „Olyan beteg a szeretőm, talán meg is hal." Párja Pt 286: „Beteg az én rózsám szegény, talán meg is hal; /: Ha meg nem hal, kínokat lát, az is nékem baj. :/" Viszont nem tudok párhuzamot a következő, kétségtelen népdalszöveghez (327. sz.): „Az a legény csak szájahűlt, Ki még leány mellett nem ült."

A 340. számnak is bőven van párja a népdalgyűjtésekből, de ebben az esetben egy népies műdalról van szó (lásd 0214), ami csak Felsőiregen alakult át olyan pentatonszerű és kvintváltás-szerű dallá (Pt 15), hogy Kodály a *Háry János*ban mint egyik legszebb népdalt szerepeltethette: Dunán innen, Dunán túl, Tiszán innen, Tiszán túl ... stb. A folytatás teljesen más, drasztikus szöveg.

A 370. sz. viszont megint nagyon ismert és sokat emlegetett népdalszimbólum:

405. Nem anyától lettél, Rózsafán termettél,
Piros pünkösd napján Hajnalban születtél.

Eb anyától lettél, Kökényfán termettél,
Tátos Luca-napján Éjfélben termettél.
(Pálóczi Horváth 1953: 370. sz.)

A második versszak persze paródia. Újabb gyűjtésből:

406. 1. Nem anyától szültem, Rúzsafán termettem.
Piros pünkösd napján Hajnalban születtem.
(Pt 242 = 0278)

Közvetlen párhuzam nélkül is kétségtelenül népdal a 373. sz.:

407. Jöszte kincsem! jöszte bé, Magam vagyok idebé;
Gyenge leány vagyok én, Sokat nem adhatok én.
Ami kicsinyt adok én, Bizony jót is adok én.
(Pálóczi Horváth 1953: 373. sz.)

Pontos párját ismerjük viszont a 377. számnak:

408. Szép a leány ideig, Tizenhat esztendeig;
Ha idejét haladja, A legénynek a leány csak bolondja.
(Pálóczi Horváth 1953: 377. sz.)

Új gyűjtésből:

409. Szép a leány ideig, Tizennyolc esztendeig;
De a legény mindaddig, Míg még nem házasodik.
(Pt 56)

A 390. sz. igen híres táncdallam, cigányok műsorán máig él, vagy akármelyik cigányt megkérdezhetjük, ismeri-e a „Csipd meg bogár"-t, bizonyára el tudja játszani. Minthogy többnyire hangszeres formában gyűjtötték, csak néhány följegyzés van szövegéről, de az egyezik Pálóczi obszcén szövegével.

A 399. számban felismerhetjük a **39.** példa szövegét.

410.

A barátok feketében, facipőben járnak;
Azok élik világokat, akik ketten hálnak.
De én szegény árva legény csak egyedül hálok,
Tapogatok, tapogatok, semmit se találok.

(Pálóczi Horváth 1953: 399. sz.)

Más, mai változatok első sora: „Az oláhok, az oláhok facipőben járnak." A szöveg olyan dallammal jár együtt, amit igen sokat játszanak a cigányok tánchoz a Dunántúlon még ma is.

Igen jellemző Pálóczi magatartására, amit szinte „népdalgyűjtő"-nek nevezhetünk, hogy egy horvát népdalt is közölt (401. sz. alatt). Végül a 403. sz. alatt közölt szövegét lássuk egy gyermekdallá süllyedt dalban, aminek azonban már ismerjük erotikus szimbólumszerepét, vagyis egykori szerelmes dalból szállt alá a gyerekekhez.

411.

Én vagyok a halászlegény, Én állok a tó közepin,
Én fogom az aranyhalat Világoskék paplan alatt.

A második versszak is lehet népi is, lehet „népies hozzáadás" is:

Engem szeress, ne bátyádat, Boszontom a termő fádat.
Én vagyok a rózsa virág, Engem szeret egész világ.

(Pálóczi Horváth 1953: 403. sz.)

Mai párja:

412.

1. Én vagyok a révészlegény,
Én járok a víz tetején,
Én fogom az aranyhalat
Világoskék kötény alatt.

(MNT I. 927)

Nem véletlen, hogy éppen Pálóczi Horváth írta föl a legtöbb népdalt. Ő már a 19. század első évtizedében állította össze dalgyűjteményét, amikor Herder szelleme a magyar értelmiséget is elérte, hiszen húsz év múlva már az Akadémia hirdeti meg népdalgyűjtő pályázatát. A vidéki földbirtokosok, azok diák fiai nyilván mindig is tudtak egy sereg népdalt, csak nem tartották érdemesnek följegyezni. A növekvő érdeklődést szemmel kísérhetjük a három gyűjteményen, amelyet itt földolgoztunk. A 17. századi irodalmi anyagban csak jobbára népdalidézetek voltak, sorok, képek, amit a verselgető szerző másként folytatott, más összefüggésben alkalmazott, többnyire rosszabbul, mint ahogy a népdal-eredetiben találhatta. A 18. század végén följegyzett diákdalokban már teljes

dalok, sőt teljes népi dallamok kerülnek elő, bár még elég kevés; ez az az anyag, amit a vidéki származású diákok közös éneklésükben érdemesnek tartottak felhasználni. Pálóczi Horváth viszont már szinte a későbbi gyűjtők előfutára. Láthatólag tudta, hogy milyen érték a népdal, s annak megfelelően jegyezte meg vagy jegyezte föl.

Ennek megfelelően semmi esetre sem lehet ezeket a följegyzéseket a dalok „korának" tekinteni, vagyis amit a 17. században véletlenül följegyeztek, azt „17. századi népdalnak" tekinteni, a 18. században följegyzetteket pedig a 18. század népdalának és így tovább. Ezek az *akkor már élő* népdalnak véletlenül felszínre vetődő darabjai, amelyek mellett *sok egyéb is* élt. Annyit bizonyítanak csupán, hogy *akkor már* biztosan megvoltak. De meglehettek sokkal régebben is.

19. SZÁZADI SZÖVEGEK

A 19. században nincs is probléma a följegyzések értékelésével. Ekkor már megkezdődött a tudatos gyűjtés, s a néprajztudomány eddig is úgy tartotta számon a 19–20. századi följegyzéseket mint az élő néphagyomány tudatos rögzítését, az így megismert és közzétett anyagot pedig mint az odáig rejtve élő népdal felszínre kerülését. Nincs tehát értelme, hogy akár a 19. század első felében följegyzett dalokat is, még kevésbé a későbbi gyűjtemények anyagát mint a 19. században felszínre kerülő népdalokat tartsuk nyilván: az már beletartozik a Bartalussal, Szinivel, majd Vikár Bélával, végül Bartókkal és Kodállyal gyűjtött és megismert népdalanyag egészébe.

Természetesen nem jelenti ez azt, hogy a 19. században ne alakult volna új népdal, s hogy a 19. század irodalmából ne került volna bele a néphagyományba semmi sem. Sőt, e korszakból talán még többet őriz, mint akár a 17. századból, ahonnan eddig a legtöbbet tudtuk kimutatni a nép által fenntartott műköltői elemekből.

A 18. századból a 19. századba nyúlik át munkássága Mátyási Józsefnek. Egyetlen, pásztor szájára adott költeménye maradt fenn a néphagyományban (lásd Pt 298/2–5. vsz.). Leginkább az eleje maradt meg a népi szövegekben: „Nem bánom, hogy parasztnak születtem ...", valamint a következő versszaka:

413.

5. Mikor látok fergeteg idejét,
Kigyüröm a süvegem tetejét,
Fël së vëszëm a fëlhőt alóla,
Mert a jég is visszapattog róla.
(Pt 298)

Ez már a kezdődő népiesség kora. Ami nemcsak abban látszik, hogy népi témákat, „népdalokat" írnak a költők, hanem hogy valóban „gyűjtenek" is: följegyeznek a környezetükben hallható népdalokból néhányat. Még olyan költő is, mint Berzsenyi, akinek költészete minden népiestől a lehető legtávolabb van, följegyez 7 népdalt. Lássunk belőle néhány tipikusat:

414.

1. Megesmered a kanászt Bocskora szijáról,
A zsiros bő gatyájáról, Zsiros szőrujjáról.

2. Megesmered a kanászt Magas csákójáról,
Gombra kötött hajáról, Fényes baltájáról.
(Lásd 049 és Kodály–Vargyas 1952: 11. l.)

415. 3. Visszatekint hazafelé, Szeretője háza felé.
Füstjét látja, de csak alig, Hogy az égen sötétedik.
(Lásd a **69.** példát)

Még balladáink ismert motívuma (kiemelve) is feltűnik a következő versszaksorozatban:

416. 4. Sirjon az én szemem, Sirjon mind a kettő!
Sir is mind a kettő, Mint a sebes eső.

5. Vagy enyimmé teszlek, Vagy meghalok érted,
Vagy piros véremmel Földet festek érted.

6. *Vérem a véreddel Egy patakba folyjon,*
Testem a testeddel Egy sírba nyugodjon.

7. Porrá lett szivünkből Egy virágszál keljen,
Melynek levelein Nevünk irva legyen.
(Lásd Vargyas 1976: II. 10/29–32. sz.-ot és a 0193/1, **367–368.** példát)

És az ismert csúfoló az esküvő előtt született gyermekről és nincstelen szülőkről:

417. 1. Meg is házasodtam már, Feleségem sincsen.
A gyermek megszületett már, Pedig apja nincsen.

2. Komát kéne hivatni, Jó emberem nincsen.
Meg kellene keresztelni, Jaj, de itt pap nincsen.

3. Bort kellene hozatni, De pincémbe nincsen.
Kocsmáról kén hozatni, Jaj, de pénzem nincsen.

4. Hitelbe kéne kérni, De hitelem nincsen.
Jaj Istenem! mit csináljak, Mikor semmim nincsen?

Szerencsére itt már teljesen elkülönül a „gyűjtés" a saját versektől, így nem lehet kétség afelől, hogy ezek a szövegek élő népdalok följegyzései. Ez ugyanis még a későbbiekben sem mindig ilyen egyértelmű. Czuczor is, Tompa is saját „eredeti" népdalaiba sokszor belekomponál ismert népdalversszakokat vagy sorokat. Ugyanakkor mindkettőnek több sikerült „népdala" elterjedt a nép közt is, sőt néhány olyan is, amelynek fogalmazása erősen „népies", elüt a valódi népdalok hangjától.

Leghíresebb Czuczor-vers, ami a nép ajkára került, a „Kalapom a Tiszán úszkál", illetve „Fúj, süvölt a Mátra szele".

Kodály közismert változata ennyit tartott fenn belőle:

418. Kalapom a Tiszán uszkál, Subám zálog a bírónál.
De a szívem itten dobog, Forró lángja feléd lobog.
(Kodály–Vargyas 1952: 12. l.)

Gömörben 1974-ben így hallotta Ág Tibor:

419. 1. Úgy süvít a Mátra szele, Ingem-gatyám lobog bele.
A kalapom a Tiszába, Kabátom is megy utána.

2. Istenem, már meg kell álnom, Nincs már nékem csak nadrágom.
Kabátom már a Tiszába, Nadrágom is megy utána.

3. Kis pej lovam nagyon barna, Ujjnyi vastag a por rajta.
Ne haragudj édes rózsám, Berugva látol engem már.
(Gömöralmágy, 1974)

(A fenti szöveget, valamint több más, folklorizálódott Czuczor-, Tompa- és Petőfi-versre vonatkozó adatot Moser Zoltán előadásaiból bocsátotta rendelkezésemre.)
Az eredeti így hangzik (Alföldi legény II.):

420. 1. Fúj, süvölt a Mátra szele, Üngöm, gatyám repül vele,
Kalapom el is kapta már, Tiszába vitte a tatár.

2. Istenadta falu nyája, Ez is csak útamat állja,
Talán itt jár hét vármegye Juha, borja és tehene.

3. Habos sárga csikóm nyaka, Ujjnyi vastag a por rajta,
Meg ne utálj, kedves rózsám, Hogy oly sötét poros orcám.

4. Subám zálog a bírónál, Kalapom a Tiszán uszkál,
De a szivem itten dobog, Forró lángja feléd lobog.

További folklorizálódott Czuczor-versek: „Deres a fü, édes lovam ne egyél", „Szeretőmhöz menetel" egy-két sorából folklorizálódott változat (Járdányi 1961: I. 66, egy kvintváltó régi 11-es valamelyik variánsa alapján közli). Ez a kezdete a folklorizálásnak, ha eredeti népi dallamra éneklik a verset; folytatódik persze a variálással, kihagyással. „A megcsalt lány" Lajtha széki gyűjtésében (Lajtha 1954) a 48. sz. alatt található. Más megítélés alá esik a „Farsangon, tánc között" c. vers „folklorizációja".

421. 1. Ropog a hó a láb alatt, Az én rózsám táncba szaladt.
Hipp hopp, heje haj, Nincsen eddig semmi bajom.

2. Vigan zeneg a muzsika, Pereg a lány, mint karika.
Hipp hopp stb.

3. Alig találom a helyem, Kincsem aprózza meg velem.
Hipp hopp stb.

4. *Iszom a bort, rugom a port, Szeretem a húgomasszonyt.*
Hipp hopp stb.

5. Most üt nekem a gyöngyóra, Aki bánja, tegyen róla.
Hipp hopp stb.

A kiemelt sorok találhatók a **11.** példa 1. versszakában.

Arról volna szó, hogy a nép csak a legjobban sikerült, legnépibb stílusú részt vette volna át a versből? Szerintem a fordítottjával van dolgunk: Czuczor vette át a fenti sorokat a néptől. Maga írja „Szeretőhöz menetel" c. verse után: „régi népdal után átdolgozva". S hogy ez nem véletlen volt nála, hanem elv, azt egy másik idézet árulja el, egy Előszó-tervéből, amit népdalai elé írt: „... Csak az a' kár, hogy nem talál s nem tud gyakran alkalmas éneket érzelmeinek kifejezésére... Mert némely éneknek se eleje, se veleje, némelyik pedig ollyan rövid, mint a' nyul farka ... Hogy tehát ezen hibát helyre hozzam, próba gyanánt egynéhányat közre bocsátok ..." Vagyis szimbólumait nem értette, tömörségét nem értékelte. Ennek köszönhetjük fenti versét, mely a nyúlfarknyi népdalt megfejelte elöl-hátul.

Hasonlók Czuczoréhoz Tompa Mihály népdalai, s hasonlóképpen sok átment a nép ajkára. Például a következő kiskunhalasi dalban:

422.

1. Békót tettem *kis pej*lovam lábára,
Mért nem hallgat a gazdája szavára.
Békóba vert engem is a szerelöm.
Kunhalason a legszebb lányt szeretöm.

2. Volt egy csikóm, ha magam rávetettem,
Száz mérföldre maradt a szél mögöttem.
Debreceni szabadság*kor* [vásáron] eladtam,
Áldomáskor csak hogy meg nem sirattam.

3. De nem bánom, rózsámnál *van* az ára.
Néki adtam kendőre, pántlikára.
Ne zsugorgasd azt a bankót, jó lélek!
Ád az Isten még többet is, ha élek.

(Vargyas 1954: 36. sz.)

Csak a kiemelt részek térnek el az eredetitől. Tompa mint szegény vidéki származású diák, majd vidéki református pap közelről ismerhette a népköltészetet. Egyszer elárulja ismereteit, amikor a vershez hozzáfűzi: „nótája (=dallama!): „Jaj Istenem, mit csináljak, mikor semmim sincsen"; máskor meg hivatkozik a Kádár István históriájára, amit ő még hallhatott, ahol paposkodott. Ezért nem csoda, hogy nála is azt a gyakorlatot találjuk, mint Czuczornál: átvesz, és elébe és utána komponál kevésbé stílusos részeket.

423.

1. Virágos kenderben Pitypalatty, pitypalatty;
Megöl a bubánat, Galambom, el ne hagyj!

2. *Virágos kenderem Elázott a tóba',*
Ha megcsaltál, hozzánk Ne járj a fonóba!

3. Vékony a len szála, El is szakad könnyen;
Hittem a szavadnak, Meg is bántam szörnyen.

4. Ne lesd el az orsóm, Mert ki nem válthatom!
Ugy fáj az én szivem, Hogy ki sem mondhatom.

5. Majd a mikor nem fáj Az én szivem tája:
Megmondja, megmondja Temetőm fejfája!

A **194.** példában láttuk a kiemelt versszakot majdnem szó szerint. Annak folytatása is emlékeztet a 4. versszakra.

424.

2. Elejtem az orsóm, Nem lesz, ki fëladja,
Bánatos szívemet Ki megvígasztalja.
(Pt 24, variáns: 0106)

Igen ám, de a kender mint szimbólum sokféle alkalmazásban él a nép között, mint láttuk a **46., 193.** és **195.** példában is. Sőt a kender kiázása mint szimbólum is szerepel más dalban. Erről nem lehetett még fogalma Tompának, tehát saját ötletéből nem valószínű, hogy alkalmazhatta. S a környezet elárulja, hogy csak népies hangot tud megütni, igazi népit nem.

Olyan színvonalú költő, mint Petőfi, már sosem „használ fel" népi emléket, amikor népdalt ír: ő abban is magát akarja kifejezni. Régóta nyilvántartják sok versének továbbélését a nép körében. Kallós Zoltán (1973b) állított össze néhány Erdélyben gyűjtött Petőfi-verset: „Temetésre szól az ének", „Nem ver meg engem az Isten", „A szerelem, a szerelem", „Hegyen ülök" és „Szerelem, szerelem". A két utolsót közöljük.

425.

1. Hegyen ülök, búsan nézek le róla,
Mint a boglya tetejéről a gólya.
Lenn a völgyben lassú patak tévedez,
Az én fáradt életemnek képe ez.

2. Elfárasztott engemet a szenvedés,
Be sok búm volt, örömem meg be kevés!
Bánatomból egy nagy árvíz lehetne,
Örömem csak kis sziget lenne benne.

3. Fenn a hegyen, lenn a völgyben zúg a szél,
Közelget az időjárás ősz felé;
Ősszel szép csak a természet én nekem,
A haldokló természetet szeretem.

4. Tarka madár nem fütyörész az ágon,
Sárgapiros levél csörög a fákon.
Innen-onnan lehull a fák levele ...
Bár csak én is lehullanék ő vele!

5. Holtom után vajon mi lesz belőlem?
Vadfa lenni szeretnék az erdőben;
Ott lenne az én számomra jó tanya,
Egész világ engem ott nem bántana.

6. Szeretném, ha vadfa lennék erdőben,
Még inkább, ha tűzvész lenne belőlem,
Elégetném ezt az egész világot,
Mely engemet mindörökké csak bántott.

Első versszakát már láttuk a **301a** példában. Kallós a végéhez közöl párhuzamot:

426.

1. De szeretnék az erdőbe fa lenni,
Ott is csak a tőgyfa nevet viselni.
Mer a tőgyfa kék langgal ég füst nékül,
Az én szivem soha nincs bánat nékül.

2. De szeretnék az erdőbe fa lenni,
Ha engemet meggyújtana valaki.
Elégetném ezt a cudar világot,
Hogy ne lássam más karján a babámot.
(Kallós 1973b)

(A 3–4. vsz. más népdalokból való.) Látjuk, még Petőfit is tudja néhol javítani a nép: a 2. vsz.-ban! És minden túl személyes rész kimaradt. A másik:

427.

1. Szerelem, szerelem, Keserű szerelem!
Miért bántál olyan Kegyetlenül velem?
Te voltál szivemben Első és utolsó.
Nemsokára készül Számomra koporsó.

2. Elmegyek az ácshoz, Fejfát csináltatok,
Egyszerű fejfámra Csak egy sort íratok;
Fekete betűkkel Ez lesz írva rája:
„Itt hervad a hűség Eltépett rózsája."

És a népnél:

428.

1. Szerelem, szerelem, átkozott szerelem,
Verjen meg az Isten, te csaltál meg engem.
Te vótál szivemnek első és a legutolsó,
Készül is már számomra egy diófa koporsó.

2. Elmegyek az ácshoz, fejfát csináltatok,
Aranyos betűkkel nevem rávágatom.
Aranyos betűkkel azt iratom én majd rája:
Itt nyugszig a szerelemnek elhervadt rózsája.

3. Írjátok fejfámra, itt nyugszik egy árva,
Kinek szerelemből történt a halála.
Írjátok fejfámra, itt nyugszik egy igaz árva,
Az akinek szerelemből történt a halála.

(Kallós 1973b)

Az előbbi szöveg régi stílusú dallal hangzott el, az utóbbi új stílusún. (Néhány további adat: „A virágnak megtiltani nem lehet" – Jagamas–Faragó 1974: 26/5 és Martin 1979: 94. l., 31. vsz., Pesovár 1982: 147: „De szeretnék fa lenni" stb.)

Miközben ezek az akkor legmodernebb költői termékek vertek gyökeret a hagyományban, még olyan régi, szinte 16. századi stílusú darabok is keletkeztek és terjedtek a nép közt, mint a Kodály által idézett, 1866-i éhínségről szóló koldusének:

429.

Siralmas ez világ nekünk bűnösöknek,
Ha jól meggondoljuk napját életünknek.
Mert már elmerültünk a nagy kevilsigbe,
Jaj lessz az életünk siralom völgyébe.

(Kodály–Vargyas 1952: 52. l.)

S azért feltehető, hogy olyan műdalszerű szövegek, mint „Megyek az uton lefelé" (Pt 207) és „Nagyon befútta az utat a hó" (Pt 146) szintén e korban került a néphagyományba. A legnagyobb hatás ugyanis a 19. századi műdalból érte a népköltészetet és népzenét. De mielőtt arra rátérnénk, néhány szót kell szólnunk a szomszéd népek egymás közti kölcsönzéséről.

Mert nemcsak az irodalomból vesz át a nép dalokat, hanem szomszédai népköltészetéből is. Néhány középkori francia átvételen kívül azonban a többi néptől inkább dallamban ismerünk kölcsönzést a magyar hagyományban, szöveget nem. Mégis vannak a folyamatra szórványos, újabb adatok; mind 20. századi néprajzi gyűjtésből, ezért itt említjük meg. Bartók közöl Felsőiregről egy dalt, ahol eltorzult szlovák szöveg mellett a magyar fordítást is énekelték a magyarok, akik szlovák summásoktól tanulták.

430.

1. Hol jártál Ruzsicskám ilyen korán,
Hogy ilyen harmatos a rokolyád?
Zöld erdőben jártam, zöld füvet arattam,
Édes rózsám.

2. Jászburi ruzsicska, ü szi bujár
Ö szi szi szicsmiska zaresztellá.
Zare sztem dávicsko, mula szto mámicsko
Dusa mojá.

(Pt 483)

Amint látjuk, könnyen folyó fordítást adtak neki a felsőiregiek. Igaz, könnyű dolguk volt, mert sok hasonló szöveget ismerhettek, maga a forma pedig, az átalakult szaffikus is ismeretes lehetett; a „Ruzsicskám"-on kívül semmi sem árulja el, hogy nem magyar népdal van előttünk.

A fordítottjára Ájban hallottam adatot. Egy áji szlovák lány visszajárt a szlovák Falucskára fonóba. Akkor Falucska csak Ájon keresztül tudott érintkezni a világgal, s új nótát is csak onnan kapott. Maga az említett lány is tanította őket magyar dalokra. „Lehet azt szlovákul is", mondta, és megpróbálta fordítani nekik, „de nem pászolt". Ez ugyan kudarc, de magát a gyakorlatot mégis igazolja. Különben sikertelen próbálkozások mellett mindig vannak sikeres fordítások is. Különösen magyar–szlovák és szlovák–magyar viszonylatban igen könnyű, mert a két nyelv ritmusviszonyai és mondatszerkezete igen hasonló, könnyű majdnem szó szerint fordítani egymásból.

A NÉPDAL ÚJ STÍLUSA

A legnagyobb tömegben a népies műdalt vette át a nép a 19. század folyamán. Az ugyanis a szerzők saját dallamaival lett divatos, s terjedt el a nép közt is. Sok Tompa- és Petőfi-vers is a műdalköltők dallamaival lett népszerű, még inkább Egressy, Simonffy, Dankó és sok más szerző dala. Néha bizonyos mértékű folklorizálódás is bekövetkezett. 079 dalunk például más dallamra, eredeti népi dallamra alkalmazta a „Szőke vize a Tiszának" kezdetű műdalt (Kerényi 1961: 14 és jegyzet) kisebb változtatásokkal. Máskor a szöveg elmarad, a dallam pedig kis változtatásokkal folklorizálódik, s népi szöveggel alig lehet fölfedezni műdaleredetét. Így lesz a „Ne menj rózsám a tarlóra" kezdetű műdal dallamából a *Székelyfonó*ból ismert „Jók a leányok, nem rosszak" dallama.

De a műdalok legnagyobb része változtatás nélkül, eredeti dallamával együtt terjedt el a nép közt is (apró romlásokat nem számítva), tehát folklorizálódás nélkül. Ez pedig azt jelenti, hogy a népdalt nem kisebb-nagyobb *hatás* érte, hanem egy nagy tömegű idegen dalanyag került a régi hagyomány *helyébe*. Kodály azt írja az új stílussal kapcsolatban, hogy az ő gyűjtésük kezdetén azt csak a fiatalság énekelte, szüleik generációja úgyszólván csak Blaha Lujza műsorát ismerte, vagyis a divatos műdalokat, s a nagyapák tudták a régi népdalt. Vagyis volt egy nemzedék, amelyben a műdal szinte kizárólagossá vált. Ez azután sem tűnt el: áji gyűjtésemben mintegy 600 darabot tesz ki a régi és új népdal, szlovák és cigány dal, egyházi népének, s mintegy 600-at maga a mindenféle műdal, ami néhány iskolai éneket és divatos slágert leszámítva mind népies műdal.

Egy nagy hatása azonban volt a népies műdal áradatának, ami már a folklórban érvényesült: kiváltotta az új népdalstílus forradalmát. Ez a stílusforradalom a 19. századi népdal legjelentősebb eseménye. A műdalok bizonyos formai elemei és a megismert új hangnemi lehetőségek új zenei stílus kialakítására adtak ösztönzést. Ez az új dallamstílus azonban nem maradt csak „zenei forradalomnak", hanem újjáalakította a népköltészetet is. Tömegesen születtek új szövegek, amelyeknek hangulata, stílusa határozottan elüt a régi dalok zömétől. Eddig még nem vette számba senki, melyek azok a szövegek, amelyek az új dallamokkal együtt voltak hallhatók. Pedig nem nehéz megállapítani őket: alig van az új dallamoknak olyan szövege, amelyet régi dallamokkal is följegyeztek volna. A két kiválasztott gyűjtemény 151 dalából (Pt 385–457 és 0319–0394) mindössze 6 olyan akadt, amely régi dallammal is föl volt jegyezve: Pt 398, 417, valamint 0321, 0327, 0357 – ez elrontva – és 0363. Ez utóbbit idézem is:

431.

1. Édesanyám hol van az az édes téj,
Amellyikkel katonának neveltél.
Adtad volna tejedet a lányodnak,
Ne neveltél volna föl katonának.

2. Édesanyám, de szépen felneveltél,
Mikor engem karjaiddal rengettél!
Akkor mondtad, jó leszek katonának,
Mégpediglen magyar Miklós-huszárnak.

(0363)

Mindkét versszaka megvan régi dallammal: Pt 163 és 154-ben. Különben leginkább Erdélyben alkalmaztak új dalra is régi szöveget. A többi a 151-ből mind az új stílussal együtt született. Némelyik szinte a szemünk előtt, például 0351: „A bogácsi kislányoknak nincs párja", ami már a legújabb időkben keletkezett, Kodályék még nem ismerték.

De ha új is ez a dalanyag, kapcsolata a régivel elszakíthatatlan. Legfeltűnőbb a kapcsolat a szerelmi szimbólumokkal, a régi népköltészet legsajátosabb tulajdonságával. 20 szimbólumot tartalmazó darabot számláltam össze a 151-ből (Pt 385? 398, 405, 416? 424, 435, 447, 448, 456, valamint 0321, 0325, 0327, 0344? 0349, 0355? 0367, 0369, 0372, 0384, 0394?). Sőt, a két párhuzamos képre is találunk 4 példát (0343, Pt 416, 432, 444?). És nyomokban a hajnali énekre is rá lehet ismerni 4 új dalban (0328, 0340, 0343? 0359). Mindez azt bizonyítja, hogy a szövegben is azt tapasztaljuk, mint a dallamokban: az új stílus minden gyökeres újsága ellenére erős szálakkal kapcsolódik a régihez.

Miben új? Szelleme, hangja más, derültebb; még a bánata sem oly végzettől terhes, mint a régieké, inkább csak egyéni és szinte azt mondanám: vigasztaló. Vessük össze az alábbi szöveg bánatát a **29.** példa bánatával.

432.

Ablakomba, ablakomba besütött a holdvilág.
Aki kettőt, hármat szeret, nincsen arra jó világ.
Lám én csak egyet szeretek, mégis de sokat szenvedek,
Ez az álnok béres legény csalta meg a szivemet.

(Pt 443)

Ugyanilyen különbség van a régi katonanóták hangja és az újaké között. Egy régi:

433.

1. Keserëghet az az anya,
Kinek két fia katona:
Ëggyik húszár, a más zsandár,
Pesti kaszárnyába sétál.

2. Pesti kaszárnya repedj mëg,
Édës fiam szabadulj mëg!
Szabadulnék, ha lehetne,
Ferenc József mëgëngedne.

(Pt 141)

(Vegyük hozzá még a **399–400.** példát.)

És az újak:

434. Esik eső esik, szép csëndesën esik, tavasz akar lënni.
De szeretnék a babám kis kertjébe tëjarózsa lënni.
Nem lehetek én rózsa, elhërvaszt a katonaruha,
Budapesti háromemeletës tüzér kaszárnyába.
(Pt 450)

vagy

435. Kinek is nyilik már, kinek is nyilik már kis kertemben piros rózsa,
Ha a kis angyalom, ha a kis angyalom nem szakithat többet róla.
Románia rézágyúja dörög, szegény magyar gyerek hiába könyörög,
Kedves kis angyalom a román határon folyik ki a piros vérem.
(Pt 456. NB. ott politikai okból *Itália, olasz határ* van közölve)

Világosan látszik a különbség régi és új stílus között, amikor régi népköltészeti témát dolgoz fel egy új stílusú dal, például a *Párjavesztett gerlice* balladaszerű ének témáját. A régi így szól (Vargyas 1976: II. 105. sz.):

1. Búsan búgó bús gerlice Kedves társát elvesztette.
Elrepüle zöld erdőbe, De nem szálla a zöld ágra,
Hanem szálla asszú ágra. Asszú ágát kopogtatja,
Kedves társát siratgatja: Társam, társam, édes társam!
Soha sem lesz olyan társam, Mint te voltál édes társam!

A másodikban: „Elrepüle messze földre, Messze földre, zöld buzába", de búza helyett konkolyágat kopogtat stb.

3. Elrepüle messze földre, Messze földre, folyóvizre.
De nem iszik tiszta vizet, Ha iszik is felzavarja,
S kedves társát siratgatja... stb.

Ebből a több versszakos énekből egy versszakos rövid dal lett az új stílusban (gyűjtés Áj faluból, lányoktól):

Nincs szebb madár a gerlemadárnál.
Párja nélkül még a vizre sem száll.
Felzavarja, úgy issza a vizet.
Sírhatsz babám, nem leszek a tied.

Látjuk, szinte csak idézet a régi költeményből; új hangulatú kis szerelmi dallá vált a több versszakos ballada. S bár a hangulata nagyjából azonos, mégis az új könnyedebb, a régi mélyebb. (S az is jellemző, hogy a régi nyolc szótagosból az új stílusban tizes lett.)

Ez a költészet már egy felszabadultabb, könnyebb élet kifejezése, a jobbágyfelszabadítás után, a kezdődő polgárosodásban alakuló új életforma hatása a költészetben. Erre a költészeti „forradalomra" is azt mondhatjuk, amit Bartók mondott a zeneire: ehhez hasonlót nem ismerünk e korban sem Európában, sem Európán kívül.

Ez azonban már csak utolsó fellobbanása volt a néphagyomány alkotóerejének. Mire az új stílus általánossá vált, meghalt maga a szájhagyományon alapuló népi kultúra. A második világháború után a folklórmozgalom divattá tette ugyan a nép közt is, és ez sok elfeledett régiséget is felszínre hozott, népdalkórusok a népdalok éneklését újra divattá tették, de ez már csak tudatos újjáélesztés, vállalás, nem ösztönös, alkotó továbbélés.

Szót kellene ejteni még a lírával élés alkalmairól. Ez azonban teljesen egybeesik a *dalolás* alkalmaival, amiről a *Népzene* fejezet szól sorozatunk következő kötetében. Szöveget mondani magában, dallam nélkül nem szoktak. Ha valamely dalszöveggel „élni" akar valaki, akkor eldalolja avval a dallammal, amellyel ismeri. Ez lehet magányos éneklés is munka közben, vagy bármely más alkalommal. Magukban inkább a fiatalság és az asszonyok szoktak dalolni. A dalolás igazi alkalmai a közös munkák és a közösségi szórakozások. Ilyen alkalommal és általában az éneklésben a dallam az első, bár szöveg nélkül nem lehetséges. Más kérdés, hogy a tudatban melyik van első helyen. Számos esetben csak szövegéről jut eszébe a dallam is az embereknek. Az viszont általában tapasztalható, hogy szöveg nélkül valami dallam sokszor él az emberek tudatában, el tudják fütyülni, de nem tudnak szöveget rá. Viszont ha szöveget tudnak, akkor nagyon ritka, hogy ne jutna eszükbe a dallama is. Minderről bővebben az említett, zenéről szóló fejezetben olvashat az érdeklődő (még bővebben Vargyas 1941-ben, áji részletes kutatás alapján).

Zárjuk le mondanivalónkat azzal, hogy a magyar nép életében a történelem folyamán hagyományosan alakult közösségi költészet kora lezárult (és lezárult hasonlóan Nyugat-Európában mindenütt). Ma az a feladat, hogy ez is, mint az irodalom művészi alkotásai, az egész magyarság közkincse legyen, és úgy tartsuk számon, úgy éljünk vele a magunk épülésére, mint irodalmunk minden régi, már szintén lezárult korszakának alkotásaival.

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó – *Vargyas Lajos* 5

Népmese – *Banó István* 7

Kutatástörténet 7
A népmese mint népköltészeti műfaj 19
Hely, idő, emberek, társadalom a mesében 36
A népmese alműfajai 44
A magyar népmesekincs történeti rétegződése és nemzetközi kapcsolatai 64

A mese és hiedelemvilág kapcsolata – *Erdész Sándor* 79

Felső és alsó világok 81
Mitikus lények 84
Sárkány (84) Ördög (87) Boszorkány (91)
Halál 92
Halott 92
Profán istenek 93
Allegorikus alakok 95
Ibykos darvai (97) Micbánné mondája (97) Táltosló (98)
Állattá változás 100

Eredetmagyarázó monda – *Nagy Ilona* 102

Kutatástörténet 103
Katalógusok 106
Mítosz és eredetmagyarázó monda 107
Legenda és eredetmagyarázó monda 110
Mese és eredetmagyarázó monda 112
Történeti kialakulás 115
Az eredetmagyarázó monda élete 116
Magyar eredetmagyarázó mondák 117
A kozmikus és meteorológiai jelenségek eredete (117) Az ember és életkörülményeinek kialakulása (121) Az állatok eredete (127) A növények keletkezése (129)

A hiedelemmondák rendszerezésének elvei. A mondai típus fogalma – *Bihari Anna* 133

Hiedelemmonda – *Nagy Ilona* 138

Fogalma, meghatározása 138
Hiedelemmonda és mese 139
Hiedelemmonda és hiedelem 141
A hiedelemmonda formai, szerkezeti vizsgálata 143
A hiedelemmonda hagyományozása 144
A hiedelemmondák kutatása, gyűjtése Magyarországon 145

Történeti monda – *Lengyel Dénes* 148

Anekdota – *Sándor István* 167

Műforma és előadás 167
Rokon műformák, műfajcsere 172
Anekdotakutatásunk 175
Vándoranekdota 178
Történeti rétegek 181
Ókori örökség (181) Exemplumhagyományok (184) Trufák (190) Parabiblikus és keleti elemek (195) Humanista facetiák (198) Anekdota és felvilágosodás (202)
Az élő hagyomány 205
Helyi anekdoták 208

Közmondás és szólás (Proverbium) – *Szemerkényi Ágnes* 213

Elnevezés és meghatározás 213
Jelentés és szerkezet 216
A proverbiumok használata 219
Elsődleges használat (220) Másodlagos használat (223)
Helye a műfajok között 225
Fajtái 227
Története 232

Szóbeli rejtvények – *Mándoki László* 238

Elnevezések 238
Történeti adatok 238
Találósaink mennyisége, fontosabb gyűjteményei 240
A találósok stilisztikájához 242
A szóbeli rejtvények élete 244
Szóbeli rejtvényeink összehasonlító vizsgálata 245
Szóbeli rejtvényeink ma 250

Igaz történet, élettörténet, önéletrajz – *Küllős Imola* 251

A hagyományos népköltészet átalakulása 251

Az élményelbeszélések és igaz történetek műfaji jellemzői 253
Az élménytörténetek és igaz történetek típusai 256
Az igaz történetek és a folklór 258
Élettörténet – önéletrajz 259

A népballada-kutatás története – *Kríza Ildikó* 267

Népballada – *Vargyas Lajos* 278

Témák 280
Fölépítés 294
Emelkedettség – stilizálás 302
A fogalmazás stílusa 307
Eredet – időrend 309
Hősepikából örökölt elemek (310) Francia eredetű balladák (315) A francia átvételek tanulsága (338) Egymástól független egyezések (339) Más eredetű szövegek (339)
Mikor, miért született a ballada? 340
Paraszti alkotás 345
Variálás, közös szövegtömbök 355
Új balladák 361
Területi különbségek 369

Legendaballada – *Kríza Ildikó* 372

Paraszti históriaköltészet – *Takács Lajos* 381

Műfaji sajátosság 381
A műfaj általános fejlődéstörténete 382
Históriások 384
A históriás és tevékenysége (384) A históriák megírása (385) A históriák előadása (387)
Históriák 389
Históriai témák (389) A históriák kompozíciója (390) Énekkezdő sorok (391) Zárórvers (392)
A história továbbélése 393
Szóbeliség (393) A műfaj további alakulása, a hírvers (395)

A hősének maradványai népköltészetünkben – *Vargyas Lajos* 398

A magyar népdalkutatás története – *Küllős Imola* 414

Mit nevezünk népdalnak? 414
Áttekintés a népdalok gyűjtéséről és vizsgálatáról 419
A „felhívások kora", 1782–1848 (419) A gyűjtés évtizedei, 1863-tól a századfordulóig (421) A zenefolklorisztika kibontakozása, 1905–1945 (423) A szövegfolklorisztika munkálatai 1945-től napjainkig (425)

Lírai népköltészet – *Vargyas Lajos* 427

Variálás és fölépítés 428
Tartalmi csoportok 443
Népi műfajok 465
Formai csoportok 466
A forma külső keretei 473
Sorismétlés (473) Rím (475) Refrén (476)
Belső forma 477
Szimbolika (477) Természeti kezdőkép (497) Áttételes fogalmazás (504) Gesztus-költészet (507) Irreális képek (510) Szürreális képek (511) Emberközpontúság (512) Párbeszédes előadás (513) „Ál-epika" (514) Szókimondó szövegek (516) Emelkedett stílus (517)
Népi líra – irodalom előtt 518
Időrend 523
Honfoglalás előtti örökség (523) Középkori szövegek (526) 16. századi szövegek (534) 17. századi szövegek (536) 18. századi szövegek (545) 19. századi szövegek (555) A népdal új stílusa (562)

A népszokások költészetének definíciója – *Dömötör Tekla* 566

A kutatás története 566
Rítusénekek 569
A napfordulók rítusénekei (571) A naptári év más szokásaihoz és az emberi élet fő fordulóihoz fűződő rítusénekek (575)
Dallam nélküli mondókák, rigmusok, köszöntők 576
Prózai szövegek 577
Népi színjátékok 577
Bohózat (582)

A gyermekkor költészete – *Tátrai Zsuzsanna* 584

A műfaj meghatározása, kutatástörténete 584
Mondókák 586
Szórakoztató, oktató, nevelő, szoktató mondókák (587) A természeti és társadalmi környezettel való kapcsolatot tükröző mondókák (589) Mondókák a gyermekjátékokban (595) Mondókák a jeles napi köszöntő szokásokban (599)
Dramatikus jellegű játékszövegek 599
Lírai játékdalok 603
A gyermekkor költészetének főbb jellegzetességei 608

Siratóének – *Károly S. László* 611

Módszertani bevezetés 611
A siratás hiedelemfunkciója, szerepe a halotti-temetési szokásrendben 613
Funkcióváltás, funkcióvesztés, paródiák 615
A siratás helyi (népi) terminológiája 615

A siratószövegek főbb alkotóelemei, motívumkincse 616
A siratóénekek alkotás- és előadásmódja, főbb típusai, rétegei egy siratón belül 628
Összegzés és kitekintés 631

Ráolvasás – *Pócs Éva* 633

A ráolvasás műfaja 633
A ráolvasások kutatása 636
A ráolvasás használata 638
A ráolvasás működése 641
A magyar ráolvasások rendszerezésének elvei 642
A magyar ráolvasások szövegcsoportjai 645

Archaikus népi imádságok – *Erdélyi Zsuzsanna* 692

A műfaj kutatásának története 693
A műfaj előkerülése, befogadása 699
A műfaj jellemzői 704
Eredet, történeti rétegek 720

Munkásfolklór – *Nagy Dezső* 749

A munkáshagyomány-kutatás története 749
A hazai agrárszocialista mozgalmak költészete 750
Az agrárszocialista népköltészet tematikus csoportjai (751)
Az ipari munkásság szellemi hagyományai 759
Összefoglalás 771

Bibliográfia 773

Rövidítések jegyzéke 845

Személynévmutató 847

Helységnévmutató 861

Képek jegyzéke 867